

ҮЗЕЙИР БАЧЫБӘЙОВ

АЗӘРБАЙҖАН
ХАЛҖ МУСИГИСИНИН
ӘСАЛАРЫ

Азәрбайҗанда совет һақимийәти
турулмасынын XXV илденүмүнә һәср
әдирәм.

Мүәлиф

АКАДЕМИЯ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ССР

ИНСТИТУТ АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО ИСКУССТВА им. У. Гаджибекова

УЗЕЙР ГАДЖИБЕКОВ

ОСНОВЫ
АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ
НАРОДНОЙ МУЗЫКИ

ИЗДАТЕЛЬСТВО АКАДЕМИИ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ССР

Баку — 1950

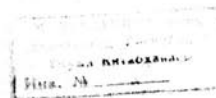
АЗЕРБАЙЧАН ССР ЭЛМЛЭР АКАДЕМИЯСЫ

УЗЕЙИР НАЧЫБЭЙОВ адына АЗЕРБАЙЧАН ИНЧЭСЭНЭТИ ИНСТИТУТУ

УЗЕЙИР НАЧЫБЭЙОВ

АРХИВ

АЗЕРБАЙЧАН
ХАЛГ МУСИГИСИНИ
ӘСАСЛАРЫ

АЗЕРБАЙЧАН ССР ЭЛМЛЭР АКАДЕМИЯСЫ НӘШРИЯТЫ

Баку — 1950

Бу эсэр Азербайжан халг мусигиси эсаслары-
нын элми-нэзери тэдгигиндэн вэ Азербайжан
ладларында, халг услубунда мусиги бэстэлэ-
жик үчүн эмели кестерилшлөрдөн ибарөтдир.

Азербайжан ССР Элмэлэр Академиясынын һәгиги үзвү, ССРИ халг артисти, ики дөфэ Сталин мұкафаты лауреаты, профессор Үзейир Нәччибәйовун „Азербайжан халг мусигисинин эсаслары“ адлы бу эсәри бэстәкарын элми, әдәби вә мусиги ирсинин нәшр әдилмәси һаггында Азербайжан ССР Назирләр Советинин „гәрарына мұвафиг олараг чап әдилир.

Мүәллифин илләр бою апардыгы тәдгигатын мөһсулу олан „Азербайжан халг мусигисинин эсаслары“ илк дөфә 1945-чи илдә рус дилиндә чап олунмушдур. Ү. Нәччибәйов бу китабы азербайжанча нәшр олунмаг үчүн һазырламага башламыш иди; ләкин агыр хәстәлик вә өлүм она бу иши баша чатдырмага имкан вермәди.

Азербайжан ССР Элмэләр Академиясынын Ү. Нәччибәйов адына Азербайжан инчәсәнәти институтунун тапшырыгы илә институтун элми ишчиси М. С. Исмайлов бу эсәри чапа һазырламышдыр.

*Азербайжан ССР Элмэләр Академиясынын
Ү. Нәччибәйов адына Азербайжан
Инчәсәнәти Институту*

МҮГӘДДӘМӨ

Ялныз Октябрь сәсиәст игиһабны, Ленин—Сталин партиясы вә шәхсән даһи Сталинни бөйүк ғайғысы вәтәнимиздә хаһ ярадычылығыны һәгиги инкишафына вә инчәсәһәттин тарихдә мисли көрүнмәһи тәрәғгисинә имкан яратмышдыр. Исте'дәдлар ялныз бизим сәсиәст вәтәнимиздә гол-һанада ачыб йүкәһмишидыр.

Һаким синифләрин тәғибләринә, руһаниләрин инчәсәһәтә вә хуәси-лә мусигийә хор баһарағ ону ғадаған әтмәләринә баһмайрағ, һәлә ғаһим заманлардан АзәрбайҶан халғы өз көзәл маһиһаларыны, ойнағ һаваларыны гошмуш, милли мусигисини инкишаф әтдирмишидыр.

XX әсрин әһвәлләриндә халғымызын сәәдәти уғрунда чәсәрәтлә чалышһан, демократик-маарифчи идеяларын гүвәтләһмәси вә мәдәнийәт-тин, инчәсәһәттин тәрәғгиси йолунда кеһиш фәәлийәт кәстәрән көркәм-ли шәхсийәтләрдән бири дә Уәһйир Һачыбәйовдур. Моһнур бәстәкар, алим, драматурғ вә ичтимаһ һадим У. Һачыбәйовун АзәрбайҶан мәдәнийәти тарихиндә олдуғча бөйүк вә шәрәфли мөвғен вардыр.

У. Һачыбәйовун АзәрбайҶан мусигиси тарихиндәки мөвғени бир чох чәһәтдән бөйүк маарифчи-демократ Мирзә Фәтәли Ахундовун АзәрбайҶан әдәбийәти тарихиндәки мөвғенин хатырладыр. Бурада ялныз бир бөйүк фәргәрвар. Әкәр, АзәрбайҶан мәдәнийәттинин ән чичәкли дөврү М. Ф. Ахундов үчүн бир арау оларағ ғалмыһса, өз сәләфиндән чох-чох хошбәхт олан У. Һачыбәйов белә бир дөврүн чалны шаһиди вә сәһәт-кары олушду; мәзәунча сәсиәст вә шәхилчә милли АзәрбайҶан мәдәнийәттинин көркәмли ярадычыларындан бири олушду.

Бөйүк Октябрь сәсиәст игиһабындан ғабағ бир һәвәскаҗ бәстәкар кими ярадычылығы башлаһи У. Һачыбәйов ялныз совет дөврүндә, Ленин—Сталин партиясынын күндәлик ғайғысы илә өз исте'дәд вә эһка-сыны инкишаф әтдириб йүкәһмишидыр. О, ССРИ халғ артисти, ССРИ Али Совети депутаты, АзәрбайҶан ССР Әһмәләр Академиясынын һә-гиги үзү иди. Бәстәкар, совет һөкүмәти, болшевикләр партиясы вә шәх-сән даһи рәһбәр вә мұәәллиминиз И. В. Сталин йолдаша өз тәшәккүр вә миннәтдарлығыны сәһимийәтлә изһар әтмишидыр. О язәрды: «Инди АзәрбайҶаннын өз опера театры олдуғуну дүшүндүкдә адамын үрәйи партиямыза, догма Сталинизмә һәдсиз тәшәккүр һисси илә чошур... Сталин әсри кими бир әсрдә яратмамағ олармы!».

У. Һачыбәйов АзәрбайҶанда милли опера сәһәттинин биһвәрәсини ғой-мағла мусиги мәдәнийәтимизин инкишафында әһи дөвр ачмышдыр. О.

өз дәрин мә'налы көзәл әсәрләри илә совет мусиги хәзинәсини зәһки-ләшдирмишидыр. XX әсрдә АзәрбайҶанда етишимш илк пәшәкаҗ бәстәкар У. Һачыбәйов олушду. 1908-чи илдән сонрақы дөврдә инкишаф өдән мусиги мәдәнийәтимизин һәр бир сәһәси бу бөйүк мусигишүнә-сын ады илә бағалдыр.

Уәһйир Һачыбәйов илк операсы олан «Лейли вә Мәчнун»-у (1908) яратмағла ялныз АзәрбайҶанда дейил, бүтүн Шәргдә опера сәһәттинин биһвәрәсини ғойду. Онун «Аршыһ мал алаһ» ады классик мусигили комедиясы 34 дилә тәрчүмә әдиләрәк узун илләрдән бәри Совет Итти-фағынын вә бир чох харичи өлкәләрин сәһнәләриндә тамаша ғойлама-ғалдыр. Бәстәкарын игиһабдан сонра яратдығы әсәрләрдә совет вәтән-пәрвәрлийи вә милли ифтихары, ғәһрәманылығ вә мұбаризә мотивләри бөйүк гүвәтлә сәләһмәкдәдир.

Һәлә ярадычылығынын илк дөврүндән У. Һачыбәйовун бүтүн исте'-дәдә АзәрбайҶан халғынын һәяты, руһу илә үзүн сурәтдә бағлы ол-мушду. Бәстәкар өз өлмәз әсәрләринин зәһкиһ халғ мусигиси әсасында яғдырды. У. Һачыбәйовун «Кор оғлу» операсы АзәрбайҶан халғынын моһнү ғәһрәманылығ дастаны «Кор оғлу» әсасында ярадымышдыр. Совет һөкүмәти АзәрбайҶан совет мусигисинин ән бөйүк бир ғәләбәси олан бу әсри Сталин мұкафаты кими йүкәк бир мұкафата лайиғ көр-мүшдү.

Бәстәкарын даһи АзәрбайҶан шаһри Низами мөвзуунда яратдығы «Сәһси» вә «Севкиһ чәһан» кими мусиги ғәзәлләри АзәрбайҶан вокал мусигисинин ән ғиймәтли инчиәләриндәдир.

Уәһйир Һачыбәйов мусиги инчәсәһәти сәһәсиндә чалышмаған баш-ға, көркәмли бир мұәәлим, драматурғ, алим вә ичтимаһ хадим иди. Совет һакимийәти илләриндә партија вә һөкүмәтимизин рәһбәрлийи илә АзәрбайҶанда илк мусиги техникуму, Дөвләт консерваториясы, симфоник оркестр, хор (капелла), нотлау халғ чалғы аәтләри оркестри тәшкилиндә Уәһйир Һачыбәйовун чох фәал вә аһындан иштирақы ол-мушду.

АзәрбайҶан халғ мусигиси һағғында илк мұкәммәл әһми-тәдгиги әсәри дә о язмышдыр. Уәһйир Һачыбәйовун бөйүк әһми ғиймәти олан «АзәрбайҶан халғ мусигисинин әсаслары» ады китабы онун 1925—1945-чи илләрдә АзәрбайҶан халғ мусигисини өйрәнмәк сәһәсиндә апар-дығы әһми-тәдгигат ишәринин әкунудур.

Мә'лум олдуғу үзәр, сон заманлаарадәк АзәрбайҶан халғ мусигисини нәзәри чәһәтдән дүзкүн ишығландыған һеч бир әһми әсәр йох иди. Вә'зи мусигишүнәсләр бундан истифадә әдәрәк АзәрбайҶан халғ муси-гисини классик нүмунәләрини И. ана аид әдир, аһуд да она үмүмий-йәтлә «Шәрг мусигисин» дейиб АзәрбайҶан мусигисинин мұстәғил-лийини инкар әдирдиләр. Профессор Уәһйир Һачыбәйовун «АзәрбайҶан халғ мусигисини әсаслары» әсәрини ғиймәти бир дә ондадыр ки, мұәәллиф бурада АзәрбайҶан мусигисинин узун әсрләрдән бәри даһи әдиб кәддийини, онун дәрин көкәәри, өзүнә мәхсус көзәл әһнәләри олдуғуну кәстәрмәклә бәрәбр, бу мусигинини мұрәккәб, мұһтәзәм сис-

теме вэ чидди ганулар табе олмасы һаггында да илк дэфэ кениш вэ эсасы ма'лумат вермишдир. Узейир Начыбейов Азербайжан хаг мусигисинин нэзэри эсасларыны башга Шэрг хагларынын ладларындан асылы олмаян едди эсас вэ бир сыра элаво ладларда көрүр.

Эсэрдэ Азербайжан хаг мусигисинин кэлэчэк инкишаф йолларын-дан да бэлэ олунур. Бу эсэрин гиймэтли чәһэтләриндән бири дэ олур ки, мұәллифин элдэ этдийи әлми нәтичәләр Азербайжан хаг мусигисинин чанлы нүмунәләринә эсасланыр.

Узейир Начыбейов Азербайжан вэ Шэрг хаглары мусигисиндэ сәчдийи интонасия ки ми тәсәдүф олунан артырылмыш секунда интервалынын әмәл кәлмәси ки ми һәлә'бу вахтадәк шәрһ олунмамыш бир мәсәләни кениш изаһ әтмишдир. Артырылмыш секунда илә әләгәдар олараг мұәллиф $\frac{1}{2}-1\frac{1}{2}-\frac{1}{2}$ вэ $\frac{1}{2}-1-\frac{1}{2}$ формулаы ики ени тетраходун мейдана чыхдыгыны исбат әдир. Бунардан биринчи формулаы тетраход бә'зи Шэрг хаглары мусигисинин дэ сәсгатары эсасына дахилдирсә, икинчи формулаы тетраход анчаг Азербайжан мусигисинин сәсгатары эсасыны тәшкил әдир.

Бу вахта гәдәр мусиги 'нәзәрийәсиндә бизә тетраходларын ики чүр бирләшмә үсулу (говушут, айры бирләшмәләр) ма'лум олдугу һалда, У. Начыбейов „Орта ярым тон“ вэ „Орта бүтөв тон“ васитәсилә олаң даһа ики нөв ени бирләшмә үсуллары олдуғуну көстәрир.

Беләликлә, хаг мусигимизин нәзәри эсасыны тәшкил әдән бу әлми эсәр совет мусигишүнаслыгына бөйүк бир һәдийә олуб башга хагларын да мусигисини ишыгландырмаг ишиндә парлаг сәһифәләр ачыр вэ шәкилчә милли, мөзмунча сосялиф Азербайжан мусиги мәдәнийәтинин инкишафы үчүн кениш имкан ярадыр.

М. С. Исмаилов

ИЛК СӨЗ

Азербайжан хаг мусигиси эсасларынын өйрәнилмәси, Азербайжан мусиги инчәсәнәтинин даһа артыг йүксәлиши үчүн чох әһәмийәтли олмагла барабәр, совет мусигишүнаслыгы сәһәсиндәки әлми-тәдигат вэ мусиги нәзәрийәси ишләринин дэ мұһүм бир чәһәтидир.

Азербайжан хаг мусигиси нәинки ялныз азербайжанлылар тәрәфиндән алашылмыш севилир; о, Совет Иттифагынын бир чох хагларынын гәблинә йол ача билир. Бу мусиги хүсусилә Загафазия вэ Орта Асия хагларына даһа яхындыр. Она көрә дэ Азербайжан хаг мусиги инчәсәнәтинин эсас мәсәләләрини вэ онун гайда-гануларын тәдигат әдиб өйрәнмәк иши олдугча актуал бир әһәмийәт кәсб әдир.

Мән Азербайжан хаг мусигисинин эсасларыны өйрәнмәк ишинә 1925-чи илдә башламышам. Сечдийим бу мөваза даир нэ бир әдәбийәт, нэ хүсуси әлми эсәрләр, нэ дэ башга бир вәсант олмадыгына көрә, мән анчаг өз шәхси мүшәһидәләримин, апардыгым дигәтли тәдигатын нәтичәләринә вэ Азербайжан хаг мусигисинин бүтүн нүмунә вэ формаларыннын дәрин тәһлилинә эсасланмаға мәчбур олдум.

Илләр бою көрдүйүм иш просесиндә элдә этдийим нәтичәләрин дүзкүн олуб-олмадыгыны йохламаг мөгәсәдилә, мән мүййән вахтарда мусигишүнаслар вэ Азербайжан мусигисини яхшы билән шәхсләр арасында әлми мұбәһисә маһийәтиндә мә'рузәләр әтмишәм; бу мә'рузә вэ мұбәһисәләрдән мөгәсәдим элдә этдийим нәтичәләрини вэ Азербайжан мусигисиндәки эсас чәһәтләрә даир бу вэ я башга мәсәләни һәлл әтмәк үчүн кәтирдийим дәлилләрин эсассыз олдуғуна мәнни инандыра биләчәк әләһдәрларла гаршылашмаг иди. Мән өз мә'рузәләримдә Азербайжан ладлары сәсгатарларынын чидди консеквент (кварта гурулушу, квинта гурулушу, кичик вэ бөйүк секстала гурулушу) бир ганун үзрә гурулуш мұтәнасиб бир системдән ибарәт олдуғуну изаһ әтдикдә, бу, бә'зи мусигичиләрә сүн'и вэ уйдурма бир шей ки ми кәлирди. Лакин мән ирәли сүрдүйүм мәсәләләрин доғрулуғуну Азербайжан хаг мусигиси нүмунәләри илә исбат әдирдим.

Азербайжан ладларында мусиги бәстәләмәк гайдалары (бу китабын II һиссәси) һаггында вердийим ма'луматы йохламаг үчүн, бу ма'лумата эсасән һәммин ладларда мусиги язмага бәстәкарларә тәкиф әтдим; язылмыш мусиги эсәрләри мәнним шәрһ этдийим гайдаларын бүтүн тәфәррүатына гәдәр доғру-дүрүст олдуғуну көстәрди.

Бу эсәрдә шәрһ олунан бүтүн гайда-ганулар илләр бою давам әдән

во дөфөләрлө Йоханнанымыш дэрин тэдгиги во тәһилә ишләринини нәти-
чәсидир.

Мәним бу әсәрим Азәрбайчан халг мусигисинини әсәс чәһәтләрини
өйрәнмәк үчүн нәзәри бир вәсант во Азәрбайчан ләлләри әсәсиндә
мусиги язан бәстәкарларә бир ярадычылыг көмәйидир.

Үмидарам ки, бир әлми әсәр оларәг бу китабдә мусиги әлми ха-
дмләринини диггәтнини ашагыдакы марағам, мүнүм мәсәләләр чәлб вәдә-
чәкдир:

1) сәсгәтарларынни гуруламасындә кварта, квинта во секста консек-
вентлиини;

2) артырыламыш секундаынн әмәлә көлмәси;

3) тетрахордларын ени нәвләри;

4) тетрахордларын дөрд бирләшмә үсулу.

Зәһинчә, юхарыда кәстәриләләр мусиги әлми үчүн мүййән бир
әһәмийәтә маликдир во гәдим хаалларын әмәли мусигисиндән изләр
ғаладыгы үчүн булар, һәмни хаалларын мусигисини өйрәнмәк сәһәсиндә
дә һәлә олунмамыш мәсәләләр әйдилашдырмаға көмәк вәдәчәк-
дир. Юхарыда кәстәрилән чәһәтләр исә биләвәсигә әмәли Азәрбайчан
халг мусигисиндән чыхарыламыш нәтичәләрдир.

Азәрбайчан халг мусигисинини әсәсләрынни өйрәнмәк сәһәсиндәки
иһинини, бир бәстәкар оларәг, мәним үчүн әмәли әһәмийәти о олду ки,
мә: „Кор оглу“ операсыны яздым.

Азәрбайчан халг мусиги инчәсәһәтнини әсәсини тәшкил вәдән чидди
ғанун-гайдалар (мән өз операмы изаркән буларә рәййәт әтмишәм) һә-
һини мәним ярадычылыг ағрауму боғду, әксинә, бу ғанун-гайдалар бир
бинәвәр сәләрәг азәд ярадычылыг ғайтазыясынын кениш үрүғләрини
әйдиш ишығландырыб мәнә даһа артыг чәсарәт верди. Сәрбәст гурула-
масына во мусиги фактурасынын мүрәккәб олмасына бахмыларәг, „Кор
оглу“ операсы Азәрбайчан диләйинчиләринә, Азәрбайчан халг мәһни
во мелодияларынн әйнилә тәқрар вәдән бә’зи әсәрләрдән даһа яхшы
чатыр, чүнки „Кор оглу“ операсы халгын доғма мусиги диләндә языла-
мышдыр.

Азәрбайчанлы олмәһә диләйинчиләриә „Кор оглу“ операсына бөйүк
диггәт әтирмәси о дәмәкдир ки, бу операнын мһали хусусийәтләри
һәһини ону бәшгә хааллардан тәһрид эдир, әксинә, булар операнын
бейәһәһәлә әһәмийәтнини даһа әйдиш кәстәрир.

Бөйүк рәйбәримиз Иосиф Виссарионович Сталин, ана торпагдан ай-
ры дүшән, Антәй вәзнийәтиндә ғаламағә үчүн хаалдан айрылмағағы биә
өйрәдир. Бу кәстәриш бә’зән өз ярадычылыг вәзифәләринә суб’ектив
янашан во хидмәт әтмәли олдуғалары халгын уундан бәстәкарларә да,
тәәсәүф ки, андидир.

Баки, 1944-чү ил.

Үзәйир Начыбөпов

КИРИШ

Азәрбайчан ләлләрынни гурулама ғанунларынн во бу ғанунлар әсә-
синдә әмәлә кәлән мә’һәли мелодиялары әлми-нәзәри чәһәтдән тәһилә
әтмәк үчүн, Азәрбайчан халг мусигисинини әсәс чәһәтләрини яхындан
өйрәнмәк лазымдыр. О әсәс чәһәтләр булардыр:

I. Сәс системи.

II. Тетрахордларын бирләшмә үсулларын.

III. Азәрбайчан ләлләри сәсгәтарынни гурулама гайдаларын.

IV. Азәрбайчан ләлләрынни әмәлә көлмә гайдаларын.

Юхарыда кәстәрилән чәһәтләри хусуси оларәг өйрәнмәһән мусиги-
шүнас, Азәрбайчан халг мусигисинини тәдгиги сәһәсиндә дүзәкүн әлми
нәтичәләр чыхармағда во халг мусиги ярадычылыгынын бу во я бәшгә
нүмунәсинини әсәс бәдһи дөйәрини тә’йин әтмәкдә чәһиләк чәкәчәкдир.
Халг үчүн әйдиш бир мусиги диләндә әсәр измәк истәйән бәстәкар исә,
халг ләлләрында мусиги бәстәләмәк ғанунағынн әсәслә сурәтдә билә-
мәдән, чох чәтин ки, диләйинчиләрин һүксәк бәдһи тәләбһини өдәһә
биләсин.

Башлағычы (мөвау) әйһи во сону (каданс) мүхтәлиф олан 11 мусиги
нүмунәсин кәстәрәк.

Бу мусиги парчааарынни ләд әсәсинни тә’йин әтмәк тәләб олунур.

1, 2, 3, 4, 5, 6 və 7-чи мисалларын биринчи үч ханәсиндә мелодия һәр дөфә эйнилә төкрарланыр, амма ики ахырынчы ханәдә исә кадаңслар мүхтәлифдир. Юхарыдакы мисалларын бу вә я башга лада аид олмасы да, бу кадаңслара әсәсән тә'йин олунур.

8, 9, 10 və 11-чи мисалларын һәр бириндә, әввәлинчи ики ханә енә дө төкрар олунур, ахырынчы үч мисалын *ре* тону илә гуртармасына бах-маяраг, ахырынчы үч ханә лад әләмәтино көрә бир-бириндөн фәргләнир.

1-чи мисал „Секәһ“ ладынын „Мүбәрригә“ адлы шө'бәсиндә (биринчи үч ханә) башланыб „Раст“ ладында (ики ахырынчы ханә) битир.

2, 3, 4, 5, 6 və 7-чи мисаллар енә дө 1-чи мисалдакы кими „Секәһ“ ладынын һаман шө'бәсиндә башланыб ашагыдакы шәкилләрдә битир: 2-чи мисал „Шур“ ладында, 3-чү „Секәһ“ ладынын „Шикәстейи-фарс“ шө'бәсиндә, 4-чү „Шур“ ладынын „Зәмин-хара“ шө'бәсиндә, 5-чи „Секәһ“ ладынын „Шикәстейи-фарс“ шө'бәсиндә, 6-чы „Шур“ ладынын „Баяты-күрд“ шө'бәсиндә, 7-чи мисал исә „Секәһ“ ладындан „Чаркаһ“ ладына кечид тәшкил әдән (модуляция) мусиги парчасындан ибарәтдир.

8, 9, 10 və 11-чи мисаллардакы мелодиялар аваз ә'тибарилә юхары-дакылардан тамамилә фәргләнир.

8-чи мисал тамамилә „Баяты-Шираз“ ладына аиддир; 9-чу мисал „Шүштәр“, 10-чу мисал „Чаркаһ“ və 11-чи мисал „Һүмаюн“ үстүндә-дир.

„Раст“, „Шур“, „Секәһ“, „Шүштәр“, „Чаркаһ“, „Баяты-Шираз“ və „Һүмаюн“ АзәрбайҖан мусигисинин едди әсас ладыдыр.

Булардан АзәрбайҖанда ән чох яйыланлар: „Шур“ və „Секәһ“ дыр. АзәрбайҖан халг маһылары, рәгс һавалары və саирә мусиги формаларынын әксәрийәти бу ики ладда гурулмушдур. „Раст“, „Шүштәр“, „Чаркаһ“ və „Баяты-Шираз“ да чох яйылмыш ладлардандыр. Һаммы-дан аз ишләнән „Һүмаюн“ дур.

Бәдир-руһи тә'сир чәһәтиндән „Раст“ диләйичидә мәрәдлик вә күм-раһлыг һисси, „Шур“ шән, лирик әһвали-руһийә, „Секәһ“—мәһәббәт һисси, „Шүштәр“ дәрин кәдәр, „Чаркаһ“—һәйәчан вә әһтирас, „Баяты-Шираз“—гүмкинлик, „Һүмаюн“ исә „Шүштәр“ ә һисбәтән даһа дәрин бир кәдәр һисси оядыр.

Бу әсас ладлардан башга, хейли яйылмыш әләвә ладлар вә лад шө'бәләри дө вардыр ки, буларла мисал олараг ашагыдакылары кәстәр-мәк мүмкүндүр: „Шәһназ“, „Сарән“, „Баяты-күрд“, „Һичаз“, „Гатар“ və с. Буларын сайы 70-дән чохдур.

Мусигишүнасларын дедийинә көрә, мусиги мәдәнийәтинин мүәййән инкишаф мәрһәләсиндә олмасы илә бири-бириндөн фәргләнән бир чох хаалларда, мәсәлән, мисирлиләрдә, чинлиләрдә, һиндлиләрдә, әрәбләрдә və юнанарда ладларын үмүми мигдары (мусигийә аид һесаб системин-дән асылы олмаяраг) 84-дур.

Едди әсас АзәрбайҖан ладынын 12 пәрдәли хроматик гамманын һәр бир тонунда гурулмасы да 84 рәгәмини әмәлә кәтирир.

ТАРИХИ МӘ'ЛУМАТ

Яхын Шəрг халғалары мусигисинин нэзəри вə əмəли инкишафы тарихиндə башлыча ери дунядə мəшһур олан ики нэфəр Азəрбајчан алим, нэзəриййэчи, мусигишүнəс т тур: Сəфиəддин-Əбдүлмə'мүн ибн Юсиф-əл Урмəви (XIII əср) вə Əбдүлғадир Мəрағи (XIV əср).

Азəрбајчанлы XIX əср алим мусигишүнəсы Нəввəб Мир Мəһсүн һачы Сəйид Əһмəd оғлу Гарабағи (Шушадан), өзүнүн „Вүзүһүл-əрғам“ (мусиги истилаһларынын шəрһи) ады китабында юхарыда кəстəрилан алимлəрин əсəрлəринə истинад əдəрəк Яхын Шəрг халғаларынын гəдим мусигисиндən бəһс əдир.

Бир гисми Европа диллəринə тəрчүмə əдиламыш бу əсəрлəрдən көрүнүр ки, Яхын Шəрг халғаларынын мусиги мэдəниййəти XIV əсрə доғру өзүнүн йүксəк сəвиййəсинə чатмыш вə он ики сүтунлу, алаты бүрчлү „бина“ (дəстках) шəклиндə ифтихарла учалмыш вə онун зирвəсиндən дунянын бүтүн дəрд тəрəфи: Əндəлисдən Чинə вə Орта Африкадан Гағгаза гəдər кəшиш бир мəнзəрə көрүнүшдүр. Бу „мусиги мэдəниййəти сарайынын“ тикилишиндə Гəдим Юнан мусиги нэзəриййəсини яхшы билən вə һər тəрəфили билийə малик олən Əбу Нəср Фəраби, Европада Авитсена ады илə мəшһур олən алим-мүтəфəккир Əбу Əли Сина, Əлкинди вə башгалары иштирак əтмишлэр.

Мусиги бинасынын мəһкəм тэмəлини тəшкил əдən 12 сүтүн 12 əсəс мугамы вə 6 бүрч исə 6 авазаты тэмсил əдирди. 12 əсəс мугам буналар иди: Ушшағ, Нəвə, Бусəлик, Рəст, Əрəг, Исфəһан, Зирəфкəнд, Бүзүрк, Зəңкулə, Рəһави, Һүсейини вə Һич: з.

6 апазат исə: Шəһназ, Майə, Сəлмəк, Новруз, Кəрдəнийə, Күваштдан ибарət иди.

XIV əсрин ахырларына доғру баш верən ичтимаи-игтисади вə сияси дəйишкəнликлəрə əлагəдər оларəг бу мəһтəшəм мусиги „бинасынын“ диварлары əввəллэр чатламыш вə сонралр исə бүсбүтүн учуб дағылмышдыр.

Яхын Шəрг халғалары учуб дағылмыш бу „мусиги бинасынын“ гиймəтли „парчаларындан“ истифадə əдəрəк, əзлəринин „лад тикинти“ лəвəзимəты илə һər халғ айрылығда өзүнə мəхсус сəчиййəви үслубда ени „мусиги барикаһи“ тикмишди. Тəбиди ки, 12 классик мугамын адалары вə һəминин бу мугамларын əзари дə бейүк дəйишкəнликлəрə уграмышдыр: əвəллэр мүстəғил һесаб олунан мугамлэр бə'зи халғаларда шə'бə һаына кечир вə яхүд əксинə, əвəллэр шə'бə һесаб олунан му-

сиги сонралар мүстəғил мугама чеврилир. Енə дə бу гайда илə, мугам вə онун шə'бəлəринин өйни адалары айры-айры халғаларда мүхтəлим мə'на ифадə əдирди. Индийдəк зəманын вə һадисəлəрин сарсыдычы тə'сиринə гаршы мəһкəм дуран эканə мугам „Рəст“дыр. Бу мугам көкүнүн мəһкəм вə мəнтиғил олмасы, онун адынын мə'насына тамаминə уйгун кəлир: „Рəст“—дүз, доғру дэмəкди. Гəдим мусигишүнəсалар „Рəст“ы мугамларынын анасы адаландырыдылар. „Рəст“ мугамы яһныз өз адыны вə сəсғатарынын дəйил, һəтта өз майə (тоника) учалығыны да зəмənəмизə гəдər мұһафизə əтмишди. Бүтүн Яхын Шəрг халғаларында „Рəст“ мугамынын гурулушу вə майə учалығы өйниди. Бу майə кичик октаваның сра сəсиндən ибарəтди. Ашағыдакы мугайисəдən айдын олур ки, инди бизим, кичик октаваның солу адаландырығымыз тон, һəлə антик дөврдə „Рəст“ ладынын учалығыны кəстəримиш. Əрəб, Иран вə Европа мусигишүнəсаларына кəрə, гəдим юнанлар едди сəмə чисимлəриндən һər биринин Пифагор тəрəфиндən ичəд əдиламыш 7 тондан биринə мүвафиг олдуғуну зəнн əдирлəмиш.

О тонлар буналардыр:

Юнанча:

Əрəб — иранча:

1. Ми — Ай
2. Фа — Меркури¹
3. Сол — Венера²
4. Ля — Күнəш
5. Си — Марс³
6. До — Юпитер⁴
7. Ре — Сатурн⁵

1. Нəвə
2. Бусəлик
3. Рəст
4. Əрəг
5. Ушшағ
6. Зирəфкəнд
7. Рəһави

Азəрбајчан халғ мусигиси бейүк инкишаф йолу кечирмиш вə бу күн сонет һөкүмəтинин яратдығы сон дорəчə кəзəл шəрант сəйсиндə чичкəлəнишди.

Азəрбајчан халғ маһналары, тəснийф, дирикə, рəгс һавалары вə с. мусиги формаларынын əми-тағдығ вə тəһлили кəстəрир ки, Азəрбајчан халынын мусиги инчəсəнəти чох мүтəнасиб вə чидди бир системə əсəслəныр. Азəрбајчан халғ мусигисинин бүтүн əми-нэзəри мəсəлələри дə өз əсасыны бу системдən алыр.

¹ Меркур — Утарид

² Венера — Зəһрə

³ Марс — Моррих

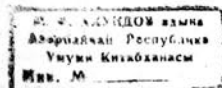
⁴ Юпитер — Мүштəри

⁵ Сатурн — Зүбəл — Рəд.

БІРІНЧІ ЫИССӘ

ӘСАС ЧӨБӨТЛӘР

Р602.6

І. СӘС СИСТЕМИ

Мусигишүнастарын рә'йинә көрә, „Шәрг мусигисиндә“ (Азәрбайчан мусигисиндә бұрая дахил әдирләр) бүтөв вә ярым тондан башға $1\frac{1}{2}$ вә $\frac{1}{4}$ тон да вардыр. Бу иддия, ән кичик интервалы ярым тон olan Азәрбайчан халг мусигисинә аид ола билмәз. Авропа мусигисиндә олдуғу кими, Азәрбайчан мусигисиндә дә октава 7 диатоник вә 12 хроматик пәрдәдән ибарәтдир. Фәрг анчаг бундадыр ки, Авропа мусигисиндәки октавада пәрдәләр мүнтәзәм, Азәрбайчан мусигисиндә исә гәйри-мүнтәзәм температурия олунмушдур. Она көрә дә, температуриялы мусиги аләтләриндә (хүсусилә фортепианода) Азәрбайчан һавалары ифа олундугда, хүсусилә, терсия вә секста тонларынын учалыгында бә'зи уйғунсузлуғлар һиссә олунур; Азәрбайчан мусигисиндә бөйүк терсия температурия терсиясына нисбәтән гы'а (бәм), кичик терсия исә температурия терсиясына нисбәтән кениш (зил) дир. Ярым тон, температуриялыдан кенишдир. Фәрг тәхминән бир комма гәдәрдир.

Галаң тонлардан хүсусилә кварта вә квинта, демәк олар ки, уйғун кәлирләр. Азәрбайчан халг мусиги аләти олаң тарын һәр сими үзәриндә биринчи октавада 17 пәрдә кәстәрилмәсинә кәлдикдә, гәйд әтмәли-йик ки, бу 17 пәрдә һәр бир октавада вардыр. Мисал үчүн, фортепианодакы һәр бир октавада 7 сәдә (ағ дилләр), 5 диезли вә 5 дә бемолу (гара дилләр) сәс вардыр ки, буналарын да чәми $7 + 5 + 5 = 17$ олар. Диезли вә бемолу сәсләр бир дил (клавиш) васитәсилә кәстәрилик.

Тарын икинчи октавасында да әйни вәзийәтә тәсадүф олунур; бу-рада да әһәрмоник бәрәбәр сәсләр пәрдәашыры кәстәрилир. Бурадан айдын олур ки, температуриялы сәсләрә мүййән дәрәжәдә алышдыгда, Азәрбайчан мелодияларынын температуриялы мусиги аләтләриндә ифа олунмасы пис тә'сир бурахмаз. Терсия тонларынын бир гәдәр уйғунсуз сәсләнмәси, артырылмыш секунданын фортепианода (гара нисбәтән) даһа долғун вә тәбии сәсләнмәсилә әвәз олунур.

II. ТЕТРАХОРДАЛАРЫН БИРЛӘШМӘ УСУЛЛАРЫ

Азәрбайчан ладларынын сәсгатарлары тетрахордаларын, йә'ни бир-биринин ардынча кәлән дәрә диатоник пәрдәнин бирләшмәләриндән гурулу.

Тетрахорд халис кварта һәчминдә оларса она—халис, артырылмыш кварта һәчминдә оларса—артырылмыш вә әксилдилиш кварта һәчминдә оларса—әксилдилиш дейилир.

Тетрахордлар дөрд үсул илэ бирлэшириал билэр:

Биринчи үсул—зэңчирли бирлэшмөдир; бурада алт тетрахордун ахырынчы тону өйни заманда үст тетрахордун биринчи тону олду-гуна көрө бу ики тетрахорд арасында халис прима интервалы эмэлэ кәлир. Мусиги нәзәрийәсинә аид тәдريس китабларында буна гову-шуг бирлэшмө дейиләр.

Икинчи үсул—айрым бирлэшмөдир; бурада алт тетрахордун ахырынчы тону илэ үст тетрахордун биринчи тону бөйүк секунда ин-тервалы тәшкил әдир.

Үчүнчү үсул—орта ярымтон васитәсилә бирлэшмөдир; бурада алт тетрахордун ахырынчы тону илэ үст тетрахордун биринчи тону кичик терсия интервалы тәшкил әдир.

Дөрдүнчү үсул—орта тон васитәсилә бирлэшмөдир; бурада алт тетрахордун ахырынчы тону илэ үст тетрахордун биринчи тону бөйүк терсия интервалы тәшкил әдир.

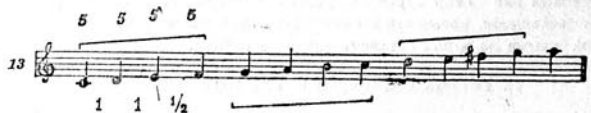
Бирләшдирилмиш тетрахордлар гурулушча бәрәбәр вә гейри-бәрә-бәр ола биләр.

Бәрәбәр тетрахордларын бирлэшмәси, сәсгатары сыраларында пәр-дәләри ардычылыгы йолу илэ консеквент бир гайда ярадыр. Бәрә-бәр гурулушлу халис тетрахордларын биринчи үсул илэ бирлэшмәси, ардычыл халис кварталар сырасындан ибарәт сәсгатары эмәлә кәтирир.

Мисал үчүн:

Бәрәбәр гурулушлу халис тетрахордларын икинчи үсул илэ бирлэш-мәси, ардычыл халис квинталар сырасындан ибарәт сәсгатары эмәлә кәтирир:

Бәрәбәр гурулушлу халис тетрахордларын үчүнчү үсул илэ бирлэш-мәси, ардычыл кичик сексталяр сырасындан ибарәт сәсгатары эмәлә кә-тирир:

Бәрәбәр гурулушлу халис тетрахордларын дөрдүнчү үсул илэ бирлэш-мәси, ардычыл бөйүк сексталяр сырасындан ибарәт сәсгатары эмәлә кәтирир:

Юхарыда кәстәрилән 12, 13, 14 вә 15-чи мисаллардакы 1—1—1/2, йә'ни тон—тон—ярымтон формуласы илэ гурулмуш тетрахордлар әсас тетрахордлардыр; буналарын биринчи вә дөрдүнчү пәрдәләри исә әсас тон һесаб олуноур.

Сәсгатарларынын эмәлә кәлмәсиндә, әсас тетрахордлардан башга, онларын икинчи, үчүнчү, дөрдүнчү пәрдәләриндән вә орта тонларындан гурулан әләвә тетрахордларын да бөйүк әһәмийәти вардыр.

Әләвә тетрахордлара мисал кәстәрәк:

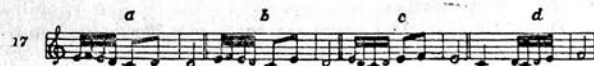
Буналардан „а“ илэ ишарә олуномуш тетрахорд халис тетрахорддур; онун гурулуш формуласы беләдир: 1—1/2—1.

„в“ илэ ишарә олуноу да халис тетрахорддур; гурулуш формуласы беләдир: 1/2—1—1.

„с“ илэ ишарә олуноу исә артырылмыш тетрахорддур; гурулуш формуласы беләдир: 1—1—1 (тритон—үч тон).

1—1—1/2 (әсас) вә һәбелә 1—1/2—1 (әләвә) формуласы илэ гурулан тетрахордларын һәр пәрдәси, мусиги ифадәләринин вә кадансларын яхшы тамамланмасы үчүн әләверишлиндир.

Әсас тетрахорд даирәсиндә (һәчминдә) олан мусиги ифадәләри вә каданслара мисаллар:

Икинчи пәрәдән эмәл кәлиш халис-әләвә тетракорд даирәсиндә олан мусиги ифадәләринә вә каданслара мисаллар:

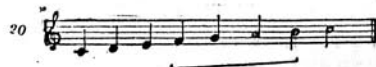
$1/2-1-1$ формуласы илә гурулан әләвә тетракордун дөрдүнчү пәрәдәсиндән башга (адәтән бу, үчүнчү пәрәдә битмәйә мейл әдир) бүтүн галаан пәрәдәләри дә яхшы тамаманма үчүн әлверишлидир.

$1-1-1$ формуласы илә гурулан тритон тетракордуна кәдикдә гейд әтмәйлик ки, тәркибиндә ярым тонун олмамасы нәтижәсиндә пәрәдәләринин функционал мүнәсбәти айдын олмадыгы үчүн, бу тетракордун һеч бир пәрәдәси мусиги ифадәләри вә кадансларынын яхшы тамаманма: мана йол вермир. Она кәрә дә сәсгатары барабәр тетракордлардан гурулан Азәрбајҗан ладларында тритон һеч йокдур.

Анчаг барабәр тетракордларын икинчи (айры) үсул илә бирләшмәсиндә тритонун олмасы вачибдир; бу үсул илә бирләшмәдә ардычыл халис квинталаар сырасындан ибарәт ени сәсгатары эмәл кәлир. О заман белә бир дилемма орта чыхыр: я мәналы мусиги ифадәләри дүзәлтмәйә ярамай тритондан, я да квинта гурулушундан әл чәкмәк ләзымдыр; һәр әнд кварта гурулушуна нисбәтән квинта гу, улушу мусиги инчәсәнәтинин инкишафында ирәлиһә доғру бир аددымдыр.

Лакин үчүнчү бир йол да вардыр: бу да тритону тәшкил әдән үч бүтөн тонун ардычыллыгынын ярым тон вәситәсилә поэмаг йоладур. Тритонун "ярамазлыгы" онун 1-чи илә ахырынчы пәрәдәси арасында артырылмыш кварта интервалы эмәл кәлмәсиндә йох, үч бүтөн тонун ардычыллыгындадыр. Демәли орта тоналардан бирини учалтмаг вә ачалтмагла үч бүтөн тонун ардычыллыгынын арадан галдырмаг олар.

Бу сәсгатарындакы тритонда орта сәсләр сол вә лә-дыр. Квинта даирәсинә әсәсә со'ун мүнәсбә дөйишилмәси сол-диз вә лә-нын ән мүнәсбә дөйишилмәси лә-бемол-дур.

Әкәр сол нотуну сол-диз илә әвәз әтсәк, онда 20-чи мисалдакы сәсгатары бу шәкилдә олар:

Бу сәсгатарында үч бүтөн тон һәрәкәтинин поэумасы, сәсгатарынын квинта консеквенталийни дә поэмуш олар. Поэумлуш халис квинтаны әвәлки вәзийһәтә салмаг үчүн сәсгатарынын биринчи пәрәдәсини учалтмаг (до диз) ләзымдыр ки, бунула да халис квинталарын ардычыл сырасындан ибарәт дүзкүн тәшкил олулумуш сәсгатары эмәл кәлир.

Үч бүтөн тон һәрәкәтини поэмагын икинчи үсулу, лә-нын лә-бемол-а чеврилмәсидир. Белә олдуғда 20-чи мисалдакы сәсгатары бу шәкилдә дүшүр:

Бу сәсгатарында үч бүтөн тон һәрәкәтинин поэумасы енә дә сәсгатарынын квинта консеквенталийни поэур. Поэумлуш халис квинтаны әвәлки вәзийһәтә салмаг үчүн, сәсгатарынын икинчи пәрәдәсини ачалтмаг (ре-бемол) ләзымдыр ки, бунула да енә халис квинталарын ардычыл сырасындан ибарәт дүзкүн тәшкил олулумуш сәсгатары эмәл кәлир:

24-чү мисалда гейд олулан сәсгатары икинчи үсул (йә'ни айры бирләшмә) илә бирләшмиш вә $1/2-1-1/2-1/2$ формуласы үзрә гурулумуш икитетракорддан ибарәтдир.

$1/2-1-1/2-1/2$ формуласы үзрә гурулумуш тетракорда биринчи вә дөрдүнчү пәрәдәләр сәсгатарынын әсас тоналары ола биләр.

21 вә 23-чү мисалларда дигәти чәб әдән ени артырылмыш секунда интервалынын мейдана чыхдыгыны көрүрүк. Бүтүн бу кәстәриәләрәдән айдын олар ки, артырылмыш секунда, тритон орта тоналарын алтерация әдилмәси йолу илә үч бүтөн тон ардычыллыгынын поэумасы нәтижәсиндә эмәл кәлир.

III. АЗƏРБАЙЧАН ЛАДЛАРЫ СƏСГАТАРЛАРЫНЫН ГУРУЛМА ГАЙДАЛАРЫ

A. Əсас ладларын сəсгатарлары

Юкарыда дейилəнлəрдəн айдын олду ки, Азəрбайжан ладлары сəсгатарларынын əсасыны тəшкил едən тетрахордлар ашагыдакы мук-тəлиф шəкиллəрдə олур:

- 1—1— $\frac{1}{2}$ əсас
- 1— $\frac{1}{2}$ —1 əлава
- $\frac{1}{2}$ —1—1 əлава
- $\frac{1}{2}$ —1— $\frac{1}{2}$ əксидиамини
- $\frac{1}{2}$ —1 $\frac{1}{2}$ — $\frac{1}{2}$ артырылмыш секундалы.

Бу беш тетрахордун һәр бири нəзəри сурəтдə, биринчи фəсилдə гейд. əтдийимиз дəрдə үсулдан һәр бири илə бирлəшмə билəр, лəкин бу бирлəшмəлəрдən алынған 20 сəсгатарынын анчаг мүййən гисми Азəрбайжан ладлары тəшкил етмəйə ярайыр.

Əсас Азəрбайжан ладларынын əмəлə кəтирмək үчүн нəзəрдə тутулан сəсгатарында ики шəрт кəзлənилмəлидир:

1) Гурулушда чидди консеквент гайда, йə'ни сəсгатарлары ардычлы халис квартастар вə я халис квинтастар, бəйүк вə я кичик секстастар сырасындан тəшкил олунмалыдыр.

2) Сəсгатарынын пəрдəлəri тритон əмəлə кəтирмəмəлидир. Əсас Азəрбайжан ладларынын сəсгатарынын гурмаг үчүн тетрахорд сечерək онун һәр пəрдəсиндən юкары вə я ашагы дəггү халис квартастар вə я халис квинтастар вə и. а. гурмаг лəзымдыр. Əкəр алынған сəсгатарында тритон йохдурса, о, əсас Азəрбайжан ладларындан биринин əсасыны тəшкил едə билəр.

1—1— $\frac{1}{2}$ формуласы үзрə гурулмуш əсас тетрахордларын бирлəшмəсиндən əмəлə кəлən сəсгатарлары.

Халис квартастар гурулушу

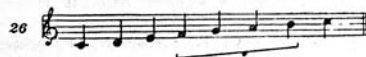
Əкəр 1—1— $\frac{1}{2}$ формуласы үзрə гурулмуш халис тетрахордун һәр пəрдəсиндən халис квартастар гурулса, о заман ардычлы халис квартастар сырасындан ибарət сəсгатары алынар; мисал үчүн:

Бу сəсгатары 1—1— $\frac{1}{2}$ формуласы үзрə гурулмуш ики бəрəбər тетрахордун биринчи үсул (говушуг бирлəшмə) илə бирлəшмəсиндən ибарəтдир. Əмəлə кəлən сəсгатары Азəрбайжан лады „Раст“ын əсасыны тəшкил едир.

Халис квинтастар гурулушу

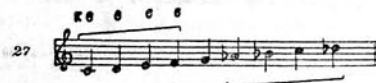
Əкəр əсас тетрахордун һәр пəрдəсиндən халис квинтастар гурулса, о заман ардычлы халис квинтастар сырасындан ибарət сəсгатары алынар.

Бу сəсгатарында тритон олдугуна кəрə, о, Азəрбайжан ладынын əмəлə кəлмəsi үчүн əсас ола билмəз (20-чи мисала бах).

Кичик секстастар гурулушу

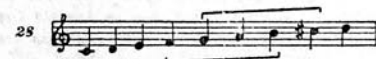
Əкəр əсас тетрахордун һәр пəрдəсиндən кичик секстастар гурулса, о заман ардычлы кичик секстастар сырасындан ибарət сəсгатары алынар; мисал үчүн:

Бу сəсгатары 1—1— $\frac{1}{2}$ формуласы үзрə гурулмуш ики бəрəбər халис тетрахордун үчүнчү үсул илə (орта ярымтон васитəсилə) бирлəшмəсиндən ибарəтдир. Əмəлə кəлən сəсгатары „Баяты-Шираз“ ладынын əсасыны тəшкил едир.

Бəйүк секстастар гурулушу

Əкəр əсас тетрахордун һәр пəрдəсиндən бəйүк секстастар гурулса, о заман ардычлы бəйүк секстастар сырасындан ибарət сəсгатары алынар:

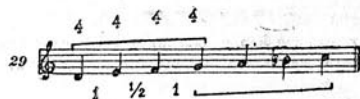
Бу сəсгатарынын тəркибиндə ики тритон олдугуна кəрə, о, Азəрбайжан лады тəшкил олунмасында əсас ола билмəз.

Бүтүн юкарыда кəстəрилəнлəрдən айдындыр ки, Азəрбайжан ладлары сəсгатарларынын гуруламасынын биневрəсини тəшкил едən əсас тетрахорд нөвү анчаг биринчи вə үчүнчү үсулларла бирлəшмə билəр.

1— $\frac{1}{2}$ —1 формуласы үзрə гурулмуш бəрəбər əлава тетрахордларын бирлəшмəсиндən əмəлə кəлən сəсгатарлары.

Халис квартастар гурулушу

Əкəр 1— $\frac{1}{2}$ —1 формуласы үзрə гурулмуш əлава тетрахордун һәр пəрдəсиндən халис квартастар гурулса, о заман ардычлы халис квартастар сырасындан ибарət сəсгатары алынар:

Бу сәс гатары биринчи үсул илә (говшуг) бирләшдириамш ики бәрәбәр тетрахорддан ибарәт олуб Азәрбайчан лады „Шур“ун әсасыны тәшкил әдир.

Халис квинталаар гурулушу

Әкәр $1-\frac{1}{2}-1$ формуласы үзрә гурулмуш әләвә тетрахордун һәр пәрдәсиндән халис квинталаар гурулса, о заман ардычмы халис квинталаар сырасындан ибарәт сәсгатары алынар:

Тәркибиндә тритон олдуғуна көрә, бу сәсгатары Азәрбайчан ладдалары гурмага ярамаз.

Кичик сексталаар гурулушу

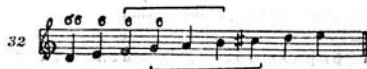
Әкәр $1-\frac{1}{2}-1$ формуласы үзрә гурулмуш әләвә тетрахордун һәр пәрдәсиндән кичик сексталаар гурулса, о заман ардычмы кичик сексталаар сырасындан ибарәт сәсгатары алынар:

Бу сәсгатары $1-\frac{1}{2}-1$ формуласы үзрә гурулмуш ики бәрәбәр тетрахордун үчүнчү үсул—орта ярым тон васитәсилә бирләшмәсиндән әмәлә кәлмишдир. Бу, аз ишләнгән „Нәвә“ ладынын әсасыны тәшкил әдир.

Бөйүк сексталаар гурулушу

Әкәр $1-\frac{1}{2}-1$ формуласы үзрә гурулмуш әләвә тетрахордун һәр пәрдәсиндән бөйүк сексталаар гурулса, о заман ардычмы бөйүк сексталаар сырасындан ибарәт сәсгатары алынар:

Тәркибиндә ики тритон олдуғуна көрә, бу сәсгатары Азәрбайчан ладынын әмәлә кәлмәсиндә әсас ола билмәз.

Юхарыда кәстәриләнгәрдән айдын олур ки, әләвә тетрахорд ($1-\frac{1}{2}-1$) анчаг биринчи вә үчүнчү үсул илә бирләшә биләр.

$\frac{1}{2}-1-1$ формуласы үзрә гурулмуш бәрәбәр әләвә тетрахордларын бирләшмәсиндән әмәлә кәлән сәсгатарлары.

Халис квартаалар гурулушу

Әкәр $\frac{1}{2}-1-1$ формуласы үзрә гурулмуш әләвә тетрахордун һәр пәрдәсиндән халис квартаалар гурулса, о заман ардычмы халис квартаалар сырасындан ибарәт сәсгатары алынар:

Бу сәсгатары $\frac{1}{2}-1-1$ формуласы үзрә гурулмуш вә биринчи үсул илә бирләшмиш ики бәрәбәр тетрахорддан ибарәтдир. Бу, Азәрбайчан лады „Сәһа“ын әсасыны тәшкил әдир.

Халис квинталаар гурулушу

Әкәр $\frac{1}{2}-1-1$ формуласы үзрә гурулмуш әләвә тетрахордун һәр пәрдәсиндән халис квинталаар гурулса, о заман ардычмы халис квинталаар сырасындан ибарәт сәсгатары алынар:

Бу сәсгатарынын тәркибиндә тритон олдуғуна көрә, Азәрбайчан лады гурмага ярамыр.

Кичик сексталаар гурулушу

Әкәр $\frac{1}{2}-1-1$ формуласы үзрә гурулмуш әләвә тетрахордун һәр пәрдәсиндән кичик сексталаар гурулса, о заман ардычмы кичик сексталаар сырасындан ибарәт сәсгатары алынар:

Бу сәсгатары $\frac{1}{2}-1-1$ формуласы үзрә гурулмуш вә үчүнчү үсул илә (орта ярымтон васитәсилә) бирләшмиш ики бәрәбәр тетрахорддан ибарәтдир. Бу, бир ладдан башга бир лада кечмәк үчүн модуляция формуласыдыр.

Бөйүк сексталаар гурулушу

Әкәр $\frac{1}{2}-1-1$ формуласы үзрә гурулмуш әләвә тетрахордун һәр пәрдәсиндән бөйүк сексталаар гурулса, о заман ардычмы бөйүк сексталаар сырасындан ибарәт сәсгатары алынар:

Бу сәсгатарының тәркибиндә ики тритон олдуғуна көрә, бу, Азәр-байчан лады әмәлә кәтирмәк үчүн әсәс ола билмәз.

$1/2-1-1/2$ формуласы үзрә гурулан әксилдилимиш бәрәбәр тетрахордларын бирләшмәсиндән әмәлә кәлән сәсгатарлармы

Халис кварталар гурулушу

Әкәр $1/2-1-1/2$ формуласы үзрә гурулан әксилдилимиш тетрахордун һәр пәрдәсиндән халис кварталар гурулса, о заман ардычыла халис кварталар сырасындан ибарәт сәсгатары алынар:

Бу сәсгатарында *фа—фа диез* хроматик һәрәкәти олдуғуна көрә, яралы дейилдир.

Халис квинталаар гурулушу

Әкәр $1/2-1-1/2$ формуласы үзрә гурулан, әксилдилимиш тетрахордун һәр пәрдәсиндән халис квинталаар гурулса, о заман ардычыла халис квинталаар сырасындан ибарәт сәсгатары алынар:

Бу сәсгатары $1/2-1-1/2$ формуласы үзрә гурулуш вә икинчи үсул илә (айры) бирләшмиш ики бәрәбәр тетрахорддан ибарәтдир. Бу, Азәр-байчан лады „Шүштәр“ин әсасыны тәшкил әдир.

Кичик сексталаар гурулушу

Әкәр $1/2-1-1/2$ формуласы үзрә гурулан, әксилдилимиш тетрахордун һәр пәрдәсиндән кичик сексталаар гурулса, о заман ардычыла кичик сексталаар сырасындан ибарәт сәсгатары алынар:

Бу сәсгатары бир ладдан башга бир лада кечмәк үчүн модуляция формуласыдыр.

Бөйүк сексталаар гурулушу

Әкәр $1/2-1-1/2$ формуласы үзрә гурулан, әксилдилимиш тетрахордун һәр пәрдәсиндән бөйүк сексталаар гурулса, о заман ардычыла бөйүк сексталаар сырасындан ибарәт сәсгатары алынар:

Бу сәсгатары бир ладдан башга бир лада кечмәк үчүн модуляция формуласыдыр.

$1/2-1-1/2$ формуласы илә гурулуш бәрәбәр тетрахордларын бирләшмәсиндән әмәлә кәлән сәсгатарлармы.

Халис кварталар гурулушу

Әкәр $1/2-1-1/2-1/2$ формуласы үзрә гурулуш тетрахордун һәр пәрдәсиндән халис кварталар гурулса, о заман ардычыла халис кварта-лар сырасындан ибарәт сәсгатары алынар:

Бу сәсгатары $1/2-1-1/2-1/2$ формуласы үзрә гурулуш вә биринчи үсул илә (говушуг) бирләшмиш ики бәрәбәр тетрахорддан ибарәтдир. Бу сәсгатары Азәрбайчан лады „Чаркаһ“ын әсасыны тәшкил әдир.

Халис квинталаар гурулушу

Әкәр $1/2-1-1/2-1/2$ формуласы үзрә гурулуш тетрахордун һәр пәрдәсиндән халис квинталаар гурулса, о заман ардычыла халис квинта-лар сырасындан ибарәт сәсгатары алынар:

Бу сәсгатары $1/2-1-1/2-1/2$ формуласы үзрә гурулуш вә биринчи үсул илә (говушуг) бирләшмиш ики бәрәбәр тетрахорддан ибарәтдир. Бу сәсгатары да Азәрбайчан лады „Чаркаһ“ын әсасыны тәшкил әдир.

Кичик сексталаар гурулушу

Әкәр $1/2-1-1/2-1/2$ формуласы үзрә гурулуш тетрахордун һәр пәрдәсиндән кичик сексталаар гурулса, о заман ардычыла кичик секста-лар сырасындан ибарәт сәсгатары алынар:

Бу сәсгатары бир ладдан башга лада кечмәк үчүн модуляция формасыдыр.

Бөйүк сексталаар гурулушу

Әкәр $1/2-1\frac{1}{2}-1/2$ формуласы үзрә гурулуш тетрахордун һәр пәрдәсиндән бөйүк сексталаар гурулас, о заман ардычыл бөйүк сексталаар сырасындан ибарәт сәсгатары алынар:

Бу сәсгатары Азәрбайжан лады „Һүмаюн“ун әсасыны тәшкил әдир.

В. Әләвә ладларының сәсгатарлары

1. Әләвә Азәрбайжан ладларының сәсгатарлары бәрәбәр олмаян тетрахордларын бирләшдирәмәсиндән әмәлә кәлир.

2. Бәрәбәр олмаян тетрахордлар бирләшмәси ашагыдакы формулалар кәстәрилә биләр:

1) $1-1-\frac{1}{2}+1-\frac{1}{2}-1$	11) $\frac{1}{2}-1-1+\frac{1}{2}-1-\frac{1}{2}$
2) $1-1-\frac{1}{2}+\frac{1}{2}-1-1$	12) $\frac{1}{2}-1-1+\frac{1}{2}-1-\frac{1}{2}-\frac{1}{2}$
3) $1-1-\frac{1}{2}+\frac{1}{2}-1-\frac{1}{2}$	13) $\frac{1}{2}-1-\frac{1}{2}+1-1-\frac{1}{2}$
4) $1-1-\frac{1}{2}+\frac{1}{2}-1-\frac{1}{2}-\frac{1}{2}$	14) $\frac{1}{2}-1-\frac{1}{2}+\frac{1}{2}-1-1$
5) $1-\frac{1}{2}-1+1-1-\frac{1}{2}$	15) $\frac{1}{2}-1-\frac{1}{2}+1-\frac{1}{2}-1$
6) $1-\frac{1}{2}-1+\frac{1}{2}-1-1$	16) $\frac{1}{2}-1-\frac{1}{2}+\frac{1}{2}-1-\frac{1}{2}-\frac{1}{2}$
7) $1-\frac{1}{2}-1+\frac{1}{2}-1-\frac{1}{2}$	17) $\frac{1}{2}-1-\frac{1}{2}-\frac{1}{2}+1-1-\frac{1}{2}$
8) $1-\frac{1}{2}-1+\frac{1}{2}-1-\frac{1}{2}-\frac{1}{2}$	18) $\frac{1}{2}-1-\frac{1}{2}-\frac{1}{2}+1-\frac{1}{2}-1$
9) $\frac{1}{2}-1-1+1-1-\frac{1}{2}$	19) $\frac{1}{2}-1-\frac{1}{2}-\frac{1}{2}+\frac{1}{2}-1-1$
10) $\frac{1}{2}-1-1+1-\frac{1}{2}-1$	20) $\frac{1}{2}-1-\frac{1}{2}-\frac{1}{2}+\frac{1}{2}-1-\frac{1}{2}$

Әкәр бу формулаларын һәр бирини тетрахордларын дәрә бирләшмә үсулуна тәтбиг әтсәк, онда 80 мұхтәлиф сәсгатары алынар. Анчаг бу формулалардан 4-чү илә 17-чи Азәрбайжан ладларына аид олур ки, бу лада да тетрахордлар икинчи үсул илә (айры) бирләшмәлидир.

$1-1-\frac{1}{2}$ формуласы үзрә гурулуш тетрахордун $\frac{1}{2}-1\frac{1}{2}-\frac{1}{2}$ формуласы үзрә гурулуш тетрахордла айры бирләшмәсиндән әмәлә кәлән сәсгатары әләвә Азәрбайжан ладларындан „Шаһназ“ын сәсгатарыны әмәлә кәтирир:

$\frac{1}{2}-1\frac{1}{2}-\frac{1}{2}$ формуласы үзрә гурулуш тетрахордун $1-1-\frac{1}{2}$ формуласы үзрә гурулуш тетрахордла айры бирләшмәсиндән әмәлә кәлән сәсгатары, Азәрбайжан ладларындан икинчи нөвлү „Чаркаһ“ын сәсгатарыны әмәлә кәтирир:

$\frac{1}{2}-1\frac{1}{2}-\frac{1}{2}$ формуласы үзрә гурулуш тетрахордун $1-1-\frac{1}{2}$ формуласы үзрә гурулуш тетрахордла айры бирләшмәсиндән әмәлә кәлән сәсгатары, Азәрбайжан ладларындан „Сарән“ин сәсгатарыны әмәлә кәтирир. Бунун юхарыда кәстәрилән икинчи нөвлү „Чаркаһ“ ладындан фәрги ондадыр ки, „Чаркаһ“ ладында говушуг бирләшмә бир тон, анчаг „Сарән“ ладында исә ярымтон васитәсилә олур.

IV. АЗӘРБАЙҖАН ЛАДЛАРЫНЫН ӘМӘЛӘ КӘЛМӘ ГАЙДАЛАРЫ

А. Әсас ладлар

Сәсгатарында пәрдәләрин функционал мүнәсибәтләри айдынашдырмамыш олса, о енә дә бир сәсгатары олараг галыр. Әкәр пәрдәләрдән бирини майә вәзийәтини аларса, о заман башга пәрдәләрин дә функционал вәзийәти мүйәйләшдирилр вә сәсгатары лада чеврилр.

Әсас Азәрбайжан ладларындан „Расты“ әмәлә кәтирмәк үчүн һәр һансы бир тондан $1-1-\frac{1}{2}$ формуласы үзрә тетрахорд гурмаг лазымдыр. Сонра буна биринчи (говушуг) бирләшмә үсулу илә бир юхарыдан вә бир дә ашагыдан бәрәбәр тетрахордлар бирләшдирәмәлидир. Әмәлә кәлән сәсгатарларында орта тетрахордун биринчи пәрдәси „Майә“ адланыб лада тоника вәзифәсини көрүр; мәсәлән: биринчи октавадакы 80 майәли „Раст“ лады:

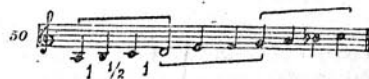

Биринчи октавадакы ми бемол майәли „Раст“ лады:

Әсас Азәрбайжан ладларындан „Шур“у әмәлә кәтирмәк үчүн $1-\frac{1}{2}-1$ формуласы үзрә тетрахорд гурмаг лазымдыр. Бу тетрахордун биринчи пәрдәси „Шур“ ладынын майәси олачагдыр. Сонра буна биринчи (го-

нушуг) бирләшмә үсулнә бир юхарыдан вә бир дә ашагыдан бәрәбәр тетракордлар бирләшдирилмәлидир; мәсәлән: биринчи октавадагы *ре* майәли „Шур“ лады:

Биринчи октавадагы *фа диез* майәли „Шур“ лады:

Әсас Азәрбайжан ладларындан „Секәһ“ы эмәлә кәтирмәк үчүн $1/2-1-1$ формуласы үзрә тетракорд гурмаг лазымдыр. Бу тетракордун биринчи пәрдәси „Секәһ“ ладынын майәси олачагдыр. Сонра буна биринчи бирләшмә үсулнә бир юхарыдан вә бир дә ашагыдан бәрәбәр тетракордлар бирләшдирилмәлидир; мәсәлән: биринчи октавадагы *ми* майәли „Секәһ“ лады:

Биринчи октавадагы *до диез* майәли „Секәһ“ лады:

¹ Әсас Азәрбайжан ладларындан „Шүштәр“и эмәлә кәтирмәк үчүн $1/2-1-1/2$ формуласы үзрә әксилдирилмиш тетракорд гуруб, она юхарыдан икинчи үсул илә (айры бирләшмә—артырыламыш секунда интервалы) бәрәбәр тетракорд бирләшдирмәк лазымдыр; мәсәлән: биринчи октавадагы *ля* майәли „Шүштәр“ лады:

Биринчи октавадагы *сол* майәли „Шүштәр“ лады:

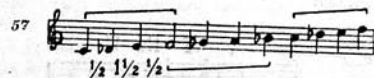

Әсас Азәрбайжан ладларындан „Чаркаһ“ы эмәлә кәтирмәк үчүн $1/2-1/2-1/2$ формуласы үзрә тетракорд гурмаг лазымдыр. Бу тетракордун биринчи пәрдәси ладын майәси олу. Сонра буна икинчи үсул илә (айры бирләшмә—бөйүк секунда интервалы) бир бәрәбәр тетракорд юхарыдан вә биринчи үсул илә (говушуг бирләшмә) бир бәрәбәр тетракорд ашагыдан бирләшдирилмәлидир.

Биринчи октавадагы *до* майәли „Чаркаһ“ лады:

Биринчи октавадагы *фа* майәли „Чаркаһ“ лады:

Әсас Азәрбайжан ладларындан „Баяты-Шираз“ы эмәлә кәтирмәк үчүн $1-1-1/2$ формуласы үзрә тетракорд гурмаг лазымдыр. Бу тетракордун ахырынчы (дөрдүнчү) пәрдәси ладын майәси олу. Сонра буна үчүнчү үсул илә (орта ярым тон васитәсилә) бир бәрәбәр тетракорд бирләшдирилмәлидир.

Биринчи октавадагы *сол* майәли „Баяты-Шираз“ лады:

Биринчи октавадагы *ре* майәли „Баяты-Шираз“ лады:

Әсас Азербайжан ладларындан „Һүмаюн“у эмәлә кәтирмәк үчүн $1\frac{1}{2}$ — $1\frac{1}{2}$ — $\frac{1}{2}$ формуласы үзрә тетрахорд гуруб она дөрдүнчү үсул илә (орта тон васитәсилә) юхарыдан бәрәбәр тетрахорда бирләшдириәмәлидир. Бу ладын ики майәси вардыр ки, булар алт вә үст тетрахордларын дөрдүнчү пәрдәсиндән ибарәтдир.

Биринчи октавадакы *до* вә *ля* майәли „Һүмаюн“ лады:

Биринчи октавадакы *ре* вә *си* майәли „Һүмаюн“ лады:

Е. Әләвә ладлар

Әләвә ладлардан олан „Шәһназ“ы эмәлә кәтирмәк үчүн 1 — 1 — $\frac{1}{2}$ формуласы үзрә гурулмуш тетрахорда икинчи үсул илә (айры бирләшмә) юхарыдан $\frac{1}{2}$ — $1\frac{1}{2}$ — $\frac{1}{2}$ формуласы үзрә бир тетрахорда бирләшдирмәк ләзымдыр; мәсәлән:

Бу ладын өз майәси йохдур; „Шәһназ“ лады үстүндә язылан мелодияларын каданслары алт тетрахордун һәр бир пәрдәсиндә хусусән онун икинчи пәрдәсиндә тамамлана биләр.

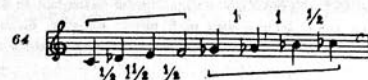
Икинчи нөвлү әләвә „Чарһаһ“ ладыны эмәлә кәтирмәк үчүн $\frac{1}{2}$ — $1\frac{1}{2}$ — $\frac{1}{2}$ формуласы үзрә гурулмуш тетрахорда икинчи үсул илә (айры бирләшмә) юхарыдан 1 — 1 — $\frac{1}{2}$ формуласы үзрә гурулмуш тетрахорда бирләшдирмәк ләзымдыр; мәсәлән:

Алт тетрахордун биринчи пәрдәси, икинчи нөвлү „Чарһаһ“ ладынын майәси олачагдыр.

Әләвә ладлардан олан „Сарәнч“и эмәлә кәтирмәк үчүн $\frac{1}{2}$ — $1\frac{1}{2}$ — $\frac{1}{2}$ формуласы үзрә гурулмуш тетрахорда икинчи үсул илә (айры бир-

ләшмә—арым тон) юхарыдан 1 — 1 — $\frac{1}{2}$ формуласы үзрә гурулмуш тетрахорда бирләшдирмәк ләзымдыр мәсәлән:

Биринчи тетрахордун ахырыңчы пәрдәси „Сарәнч“ ладынын майәсидир.

1. АЗӘРБАЙҖАН ЛАДЛАРЫНЫН МАЙӘЛӘРИ ҺАГҖЫНДА

Дөрд Азербайжан ладынын майәләри эйни заманда сәсгатарларынын әсас тонларыдыр. Бу дөрд лад буналардыр: „Раст“, „Шүштәр“, „Баяты-Шираз“, „Һүмаюн“.

„Шур“ вә „Секәһ“ ладларынын майәси, сәсгатарларында әсас тон дейилдир.

„Чарһаһ“ ладынын майәси әсас тон олмагла бәрәбәр, эйни заманда „Чарһаһ“ лады сәсгатарына дахил олан әсас тонларын терсиясы вә алт квартасы вәзифәсини дашыйыр.

1 — $1\frac{1}{2}$ вә $\frac{1}{2}$ — $1\frac{1}{2}$ — $\frac{1}{2}$ формуласы илә гурулмуш тетрахордларда һәр ики тетрахордун биринчи вә дөрдүнчү пәрдәләри әсас тонлардыр. Әкәр ладын майәси биринчи пәрдә һесаба олунарса, о заман дөрдүнчү пәрдә үст кварта вә я дөрдүнчү пәрдә майә һесаба олунарса о заман биринчи пәрдә майәнин алт квартасы олар. Әкәр дөрдүнчү пәрдә майә оларса, о заман биринчи пәрдә майәнин алт квартасы олар.

$\frac{1}{2}$ — $1\frac{1}{2}$ формуласы илә гурулан аксилдиамуш тетрахордада әсас тон тетрахордун икинчи пәрдәси һесаба олунур.

Азербайжан ладлары майәләринин һамысы майәйә табе олан вә она хидмәт әдән эйни пәрдәләрдән ибарәт олмур.

„Раст“ ладынын майәсинә бүтүн пәрдәләр табедир: алт кварта, алт медианта, алт апарычы тон, үст апарычы тон, терсия, үст кварта, квинта.

„Шур“ ладынын майәсинә бу пәрдәләр табедир: үст апарычы тон, үст кварта вә квинта. Тәчрүбәдә алт кварта ишләмиш. Бу майәнин терсиясы, алт апарычы тону вә алт медиантасы олмур.

„Секәһ“ лады майәсинин анчаг үст апарычы тону вә алт терсиясы олмур.

„Шүштәр“ ладынын майәси бу пәрдәләрә идәрә олунур: үст апарычы тон, алт апарычы тон, алт терсия вә алт кварта.

„Чарһаһ“ ладынын майәсинә бу пәрдәләр табедир: алт кварта, алт терсия, үст кварта вә квинта.

„Баяты-Шираз“ ладынын майәсинә терсиядан башга, бүтүн пәрдәләр табе олмур.

„Һүмаюн“ ладынын майәсинә табе олан пәрдәләр эйнилә „Шүштәр“ ладындакы кимидир. Гейд этмәк ләзымдыр ки, юхарыда кәстәрилән майәләрдән һеч биринин алт квинтасы йохдур. Бу о демәкдир ки, алт

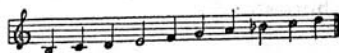
квинта нэинки майёйэ табе олу, экинэ өз үст квинтасы кими майёни өзүнэ табе эдир.

„Шур“ вэ „Секан“ ладларында пәрдэләрдән һамысынын майёйэ табе олмаасы иддиасы алашымаз бир шей кими көрүнэ биләр, һалбуки бу ладларын сәсгатарларында бүтүн пәрдэләр вардыр, мөсәләи:

„Шур“ лады

„Секан“ лады

Юхарадыкы сәсгатарларына диггәт етирдикдә бир сыра суаллар мейдана чыха биләр; о чүмләдән: мөкәр „Шур“ лады сәсгатарында фа вэ „Секан“ лады сәсгатарында сол, майёни терсиясы дейилдирми вэ и. а.

Тәбиәтдә ялныз бир бөйүк терсия вардыр ки, о да акустик әһмийәтинә көрә кәср хәтти илә $\frac{4}{5}$ көстәрилик.

2. АЗЕРБАЙДЖАН МУСИГИСИНДӘ ЧОХСӘСЛИЛИК МӘСӘЛӘСИ

Белә бир фикир вардыр ки, әкәр өз тәбиәти әтибарилә бирсәсли олан Азербайжан мусигисинә һармония (аһәнк) тәтбиг әдилсә, о заман онун бүтүн лад хусусийәтләри итиб кәдәр. Бу фикир тамамилә доғрудур. Азербайжан мелодиясына бачарыгыз сурәтдә һармония тәтбиг әдилсә, онун сәчийәсини дәйишдирәр, лад хусусийәтләриндә бир һәмийәтлик төрәдәр вә һәтта ону ярамаз бир һала сала биләр. Лакин бу о демәк дейилдир ки, Азербайжан мусигиси һәмийәтлик бир сәсли олараг галмалыдыр. Азербайжан ладларынын мүнвәзәм системи вә мөһәналы мелодиялар әмәлә кәтирмәйин чидди гануналы чохсәсли мусиги ярамазсына һәинки мане олу, әкинә буналар гуру, чансыз гаммалар әсасында (Маттесон тәрәфиндән дәфи әдиламиш гаммалар) дейил, Азербайжан халг мусигисинин чанлы вә һәятли ладлары әсасында бөйүк формалы чох сәсли мусиги әсәрләри үчүн мөһкәм бир бинвәрәдир. Азербайжан мусигисиндә чохсәслилик проблемини дүзкүн һәл әтмәк мөсәләси һалһазырда бәстәкар вә мусигишүнаслары дүшүндүрмәкдәдир. Хусуси олараг бу мөсәләйә һәср әдиламиш әлми әсәр яхын заманларда совет мусигиси ичтимайиятына тәгдим әдиләчәкдир.

Бурада әсас мөсәлә ондан ибарәтдир ки, чохсәслилик аккордларын дүзкүн ардычылығыны әлдә әтмәк вә лад сәсгатарлары гурулушунун дәйишмәсини тәләб әдән һармоник каданслар тәшкил әтмәк ганунана йох, мәнтигил гурулан мүстәгил мелодияларын уюшмасы ганунана әсәслимәлидыр.

Бу сәһәдә апарылан ишин илк мәрһәләсинә аид бир мисал олараг ашагыда ики нүмунә веририк. Буналар „Шур“ ладында язылан өйни бир мелодиянын ики мүхтәлиф йол илә аһәнкләшдиримәсини кәстәрир:

„Шур“ ладында мелодия:

1 чидди үслубдә—аһәнкләшдирмә,

2 халг үслубунда—аһәнкләшдирмә.

ИКИЯЧИ ЁИССӘ

ХАЛГ ҮСЛУБУНДА
АЗӘРБАЙҖАН ЛАДЛАРЫНДА
МУСИГИ БӨСТӘЛӘМӘК
ГАЙДАЛАРЫ

1. ХАЛИС КВАРТАЛАР ГУРУЛУШУ

Сөгсгатарлары ардычыл халис квартастар эмэлэ кәтирэн ладлар булар-дыр:

1) Раст, 2) Шур, 3) Секәһ.

Халис квартастарын ардычыл сырасындан ибарәт олан сөгсгатарларын-да квартастарын әсас ерләри $1-1-\frac{1}{2}$ тетракордунун биринчи пәрделә-ридир.

Булар әсас тон адланыр вә „Раст“ ладында майә вәзифәсини кө-рүр.

1. „РАСТ“ ЛАДЫНДА ИУСИГИ БӘСТӘЛӘМӘК

А. „Раст“ лады сөгсгатарынын диапазоны

$1-1-\frac{1}{2}$ формуласы үзрә гурулмуш үч бәрәбәр тетракордун гову-шуг бирләшмәси „Раст“ ладынын сөгсгатарыны эмәлә кәтир.

Бу сөгсгатарында орта тетракордун биринчи пәрдәси ладын майәси-дир.

Биринчи октавадакы до майәли „Раст“ ладынын сөгсгатары белә олур:

В. Пәрделәрин лад вәзифәләри вә онларын сычрайыш имканлары

„Раст“ лады сөгсгатарынын бүтүн пәрделәри майәйә табә вәзийәт-дә олур. Бу пәрделәрин вәзифәси майәйә „хидмәт әтмәк“ вә онун мелодиядакы вәзийәтини даһа да гүвәтләндирмәкдир. Буна көрә дө терсия, кварта вә квинта тонларына һәр пәрдәдән сычрайыш әтмәк ол-маз. Мәсәлән: алт медиантадан үст апарычы тона (ля-ре) әдилән кварта сычрайышы майәнин әтрафында доланыр, она хидмәт әдир; алт апарычы тондан майәнин терсиясына әдилән кварта сычрайышы (си-ми) исә, әлә бир аваз ярадыр ки, бу аваз майәнин терсиясы олан ми сәсини мүстәгил майәйә чевирмәйә чалышдығына көрә, һәммин сычра-йыша йол верилмир.

Юхарида көстөрлөн „Раст“ лады сөгсатарында биринчи пәрде майёни алт квартасы вәзифәсини көрүр. Бу пәрдәдән ардычыл сәсләр һәрәкәти анчаг юхарыя доғру мүмкүндүр. Алт кварта сәси, майёйә вә ону үст апарычы толуна сычрайыш өтмөк үчүн бир башлангычдыр.

Сөгсатарынын икинчи пәрдәси—майёни медиантасы вәзифәсини көрүр. Бу пәрдәдән бөйүк секундая һәрәкәт өтмөклә алт апарычы тон вә квартая сычрайыш өтмөклә үст апарычы тон һазырланыр. Бу пәрдәдән биладаситә майёйә вә ону үст апарычы толуна сычрайыш өтмөк мүмкүндүр.

Сөгсатарынын үчүнчү пәрдәси, майёни алт апарычы тону вәзифәсини көрүр: о, майёйә кечмәдән әвәл секунда ашагыя һәрәкәт әдә биләр. Алт апарычы тойдан анчаг үст апарычы тона сычрайыш әдилә биләр.

Сөгсатарынын әсас тон олан дөрдүнчү пәрдәси—майё вәзифәсини көрүр. Майёдән юхарыя доғру: терсия, үст квартая, квинтая вә квинтанын үст апарычы толуна, ашагыя доғру исә: медиантая вә алт квартая сычрайыш әдилә биләр.

Сөгсатарынын бешинчи пәрдәси—үст апарычы тон вәзифәсини көрүр.

Бу пәрдәдән юхарыя доғру майёнин квартасы вә квинтасына, ашагыя доғру исә: майёни алт апарычы толуна, медиантасына вә алт квартасына сычрайыш әдилә биләр.

Сөгсатарынын алтынчы пәрдәси, майёни терсиясы вәзифәсини көрүр. Бу пәрдәдән юхарыя доғру: майёнин квинтасына, ашагыя доғру исә майёйә сычрайыш әдилә биләр.

Сөгсатарынын еддинчи пәрдәси, майёни үст квартасы вәзифәсини көрүр. Бу пәрдәдән юхарыя доғру: майё квинтасынын үст апарычы толуна; ашагыя доғру исә: майёйә вә ону үст апарычы толуна сычрайыш әдилә биләр.

Сөгсатарынын сәккизинчи пәрдәси, майёни квинтасы вәзифәсини көрүр. Бу пәрдәдән анчаг ашагыя доғру: терсия, майёнин үст апарычы толуна вә майёни өзүнә сычрайыш әдилә биләр.

Сөгсатарынын доғгузунчу пәрдәси, майё квинтасынын үст апарычы тону вәзифәсини көрүр. Бу пәрдәдән анчаг ашагыя доғру: майёнин үст квартасына сычрайыш әдилә биләр.

Сөгсатарынын онунчу пәрдәси, ладын сәрһәд тону олу. Бу пәрдәдән сычрайыш әдилә билмәз; гоншу пәрдәләрлә һәрәкәт өтмөк исә, анчаг ашагыя доғру истигамәтдә мүмкүндүр.

С. Мүмкүн олан сычрайышлар чөдвөлн

Гайдалар:

1. Әйни истигамәтә доғру бир-биринин ардынча ики сычрайыш өтмөк олмәз.

2. Сөгсатары даирәсиндә вә я ондан харич октаваы сычрайыш өтмөк олмәз.

Гөйә. Ләд сөгсатарындан харичә әдилән сычрайышлар вә гоншу пәлаләр һәрәкәти майёни вә бүтүнләкә ләд сөгсатарынын башга бир октаваы кечмәсикә сөбөб олу.

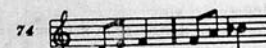
3. Сычрайышдан сонра, һәмни истигамәтдә бүтөн тона һәрәкәт өтмөк олмәз.

4. Бүтөн тон һәрәкәтиндән сонра, һәмни истигамәтдә сычрайыш өтмөк олмәз.

5. Юхарыя доғру терсия сычрайышындан сонра, һәмни истигамәтдә ярым тон һәрәкәт өтмөк олмәз.

6. Ашагыя доғру терсия сычрайышындан сонра, һәмни истигамәтдә ярым тон һәрәкәт өтмөк олмәз.

Д. Там вә ярым каданслар

Там каданс ладын майёсиндә битир.

Там каданслара мисаллар:

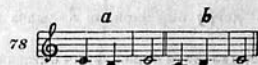
а) Юхарыдан гоншу пәрдәләрлә

б) Апарычы тонлара сычрайыш өтмөклә

в) Ашагыдан, гоншу пәрдэләрә

г) Билаваситә юхарыдан сычрайыш әтмәклә

д) Ашагыдан билаваситә сычрайыш әтмәклә

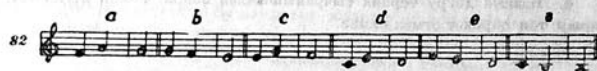
е) Там кадансын хүсүси шәклә

Квинта, терсия, кварта, үст апарычы тон вә медиантада даянымагла ярым каданс әмәлә кәлир.

Бу пәрдэләрә анчаг гоншу пәрдэләрә кечмәк йолу илә, юхарыдан вә яхуш ашагыдан янашмаг олар.

Ярым каданслара мисаллар:

2. „РАСТ“ ЛАДЫНДА МЕЛОДИЯЛАР БЭСТӘЛӘМӘК

А. Мусиги ифадәләри, чүмләләри вә периодларынын симметрик гошулмасы

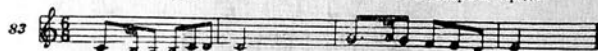
Бири башлангыч, дикәри исә она чавабверичи сәчиййәдә гурулмуш ики симметрик ифадә, бир чүмлә әмәлә кәтирир.

Башлангыч ифадә биринчи ханәни тәшкил әдәрәк, икинчи ханәни әввәлиндә битир (Башлангыч ифадәнин бу вә я башга пәрдәдә битмәси „Раст“ ладынын шө'бәләрини тә'йин әдир).

Чавабверичи ифадә үчүнчү ханәни тәшкил әдир вә ярымкаданс әмәлә кәтирәрәк дөрдүнчү ханәни әввәлиндә тамамланыр.

башлангыч ифадә

чавабверичи ифадә

Башлангыч ифадәни чавабверичийә хүсүси бир баглайычы ифадә бирләшдирир: бу баглайычы ифадәнин сону, чавабверичини әввәлинә тәсадүф әдир.

баглайычы ифадә

Биринчи чүмләдә ифадә олунмуш мусиги фикрийни тамамланымы үчүн, сәккизинчи ханәдә майә илә битән там кадансы бир чавабверичи чүмлә тәләб олунур.

Чавабверичи чүмләләри әмәлә кәтирмәк үчүн бу үсуллардан истифадә әтмәйи мәсләһәт көрүрүк:

1. Башлангыч ифадәнин мелодиясындан бешинчи вә алтынчы ханәләрдә дүзүкүн истифадә әдилмәли. Еддинчи ханә тамамлалычы ифадәдә әмәлә кәлир; бу ифадә исә сәккизинчи ханәнин башлангычында майә илә битмәлидир.

чавабверичи чүмлә

2. Чавабверичи ифадә мелодиясындан бешинчи-алтынчы ханәләрдә әйнилә истифадә әдилмәлидир.

чавабверичи чүмлә

3. Бешинчи-алтынчы ханәләрдә баглайычы ифадәнин ритмик шәкләндән истифадә әдилмәлидир.

чавабверичи чүмлә

4. Бешинчи-алтынчы ханәләрдә биринчи чүмлә гуруларынын ритмик шәкләләриндән истифадә әдилмәлидир.

а

чаваберичи чўмла

б

чаваберичи чўмла

в

чаваберичи чўмла

5. Чаваб еричи чўмла өзүнү тўқар олунмасын тўлўб эдир. Тўқар заманы вариантлара йол верилер. Тўқар, чаваберичи чўмланин башлангычы илэ рабитў тўлўб эдир.

89

Вариант шаклинде тўқарланмай мисал:

90

вариант

6. 88, 89, 90-чы мисаллар „Раст“ ладынын „Масей-раст“ аллы биринчи шўбэсинэ аидир. Бу шўбэнин хўсусийэти ондан ибарэтдир ки, биринчи илэдо икинчи ханэнин эвлэнинде майў илэ тамамааныр.

Башга шўбэйэ кечмўдэн эвлэ (эсэрин ардыны инкишаф атдирмэк учўн) „Раст“ майэсинде башга бир период да бэстэлэмэк олар; лэкин бир период илэ кифайэтлэниб обери шўбэйэ кечмэк да мўмкўндўр. Бир шўбэдэн башгасына кечэркэн нўбў сырасыны кўзэлэмэк да олар. Шўбэлэрин нўбў ардычылыгыны поэмага йол верилэмэсинэ бакмаграс; лад ўстўнде мусиги бэстэлэмэк ишинин илк мўшгэлэлэринде шўбэдэн-шўбэйэ нўбў сырасы илэ кечмэк мўслэһэт кўрўлўр.

„Масей-раст“ дан сонра кэлэн нўбўэти шўбэ „Һўсейини“ дир. „Һўсейини“ шўбэсинин хўсусийэти ондан ибарэтдир ки, биринчи ифадэ, икинчи ханэнин башлангычында майэнин ўст квартисы илэ битир. Чаваберичи ифадэ снэ да һакан квартада гўртара билэр. Бу һалда, дердўнчў ханэда майэнин терсиясы вэ яхўд ввинтасында дааян биринчи чўмланин башга бир вариантгэ тўлўб олунўр. Бунун ардынча, „Масей-раст“ шўбэсинден алынмыш чаваберичи чўмла вариантларындан бири тўқар олунўр.

вариант

91

чаваберичи чўмла

вариант

„Һўсейини“ шўбэси илэ бирлэшыиш „Масей-раст“.

Майў

92

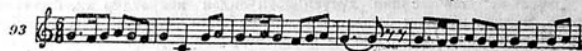

Һўсейини

Бундан сонра „Вилайәти“ шө'бәси кәлир. Бу шө'бәни хусусийәти оидан ибарәтдир ки, биринчи ифадә иккинчи ханәни башлангычында, майәни квинтасында битир. Чавабверичи ифадә дә еңә һәмни квинтада гуртармалыдыр.

Квинта, майәдән узаг олдуғу үчүн, онун майәйә гайытмасы гоншу пәрдәләрин вәситәсидә олмалыдыр. Она көрә дә „Вилайәти“нин биринчи чүмләси, өзүнүн чавабверичи чүмләсинин майә терсиясында даянмағ йолу илә алынмасыны тәләб әдир.

вариант

чавабверичи чүмлә

Бундан сонра, „Һүсейни“ үстүндә гурулан биринчи чүмләнин варианты пә „Маеи-раст“дан алынмыш чавабверичи чүмлә кәлир.

Вилайәти

вариант

чавабверичи чүмлә

Һүсейни

„Вилайәти“нин биринчи чүмләси вариатсия шәклиндә тәкрар олунмасыны тәләб әдир.

„Һүсейни“ пә „Вилайәти“ илә бирләшмиш „Маеи-раст“:

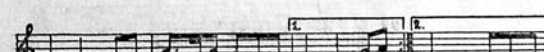
Майә

Һүсейни

Вилайәти

Бундан сонра „Эраг“ ше'бәси кәлир.

„Эраг“ ше'бәсиндә, „Раст“ ладынын майәси вә онула бирликдә бүтүн сәсгәтары бир октава юхарыя көчүрүләр. Она көрә дә бир октава юхарыя көчүрүлән „Маейи-раст“, „Эраг“ ше'бәси мелодиясыны әмәлә кәтирә биләр. „Эраг“ ше'бәси „Раст“ майәсинин тәшкили гапунлары үзрә гурулан мүстәгил мелодия да малик ола биләр, лакин әсәрдә мөвзу вәдәтинин олмасы үчүн „Маейи-раст“ мелодиясындан бүтүнлүклә истифадә әтмәк даһа яхшыдыр.

„Эраг“дан сонра илк майәйә гайытмаг тәләб олуур. Бу гайытма „Гөрайи“ васитәсилә олуур. „Гөрайи“—алт апарычы тону (си) сәсгәтарындакы сәрһәд тону *си-бемол* илә әвәз олунмасындан ибарәтдир. Алчаг бу, гәт'ийән хроматизм васитәсилә дейил, бир октава юхары көчүрүлән майәнин алт медиантасына сычрайыш әтмәк йолу илә олуур. Бу һалда, медианта артыг өз вәзифәсини дәйишәрәк, квинтанын үст апарычы тону олуур ки, беләликлә дә о, өзүндән сонра, сәрһәд тонуна һәрәкәт әтмәк имканы ярадыр.

Бә'зән майә октавасындан билаваситә сәрһәд тонуна һәрәкәт әтмәк олар.

Әлә һаллар да олуур ки, сәрһәд тонундан истифадә әдилмир; чүнки майә октавасынын алт кварта вә алт медиантасы әйни заманда майә квинтасынын сәрһәд тону вә ону үст апарычы тону вәзифәсини көрүр.

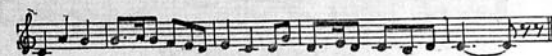
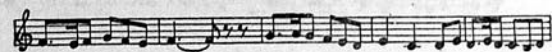
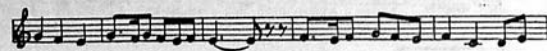

Апарычы тон сәрһәд тону илә әвәз олундугдан сонра, „Гөрайи“нин биринчи чүмәси дә „Вилайәти“ кими, дөрдүнчү ханәнин әввәлиндә квинта илә гуртарыр; сонра майәнин терсиясында даянан чавабериичи чүмлә кәлир. Бундан сонра бүтүнлүклә „Һүсейини“ ше'бәси кәлир ки, бу да ладын майәсиндә тамамланыр.

Гөрайи

Һүсейини

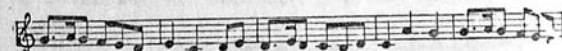

Беләликлә, „Раст“ ладында бәстәләнән бүтүн әсәр бу шәкилдә олуур:

Allegro moderato
Маейи-раст

Һүсейини

Вилайәти

Гэрийн

3. «ШУР» ЛАДЫНДА МУСИГИ ВЭСТӨЛӨЖӨК

А. «Шур» лады сэгсгатарынын диапозону

1—1/—1 формуласы үэрэ гурулмуш вэ говушуг (эвчирли) үсүл илэ бирлэшмиш үч бэрэбэр тетрахорд «Шур» ладынын сэгсгатарыны эмэлэ кэтирир. Бу сэгсгатарында орта тетрахордуи биринчи пэрдэси ладыи майэсидир. Биринчи октаваныи *ре* сэси майэ оларса, «Шур» ладынын сэгсгатары белэ олар:

Бу сэгсгатары ардычыл халис кварталар сырасындан ибарэтдир.

В. Пэрдэлэрин лад вэзифэлэри вэ онларыи сычрайыш имканалары

«Раст» ладынын кечмиш майэси (бу сэгсгатарында үчүнчү пэрдэ—*до*) бурада сэгсгатарынын эсас тону олмат һүгүгуну өзүндэ сахлайыр.

Юхарыда кэстэрилиш сэгсгатарында пэрдэлэрин лад вэзифэлэри вэ онларыи сычрайыш имканалары белэ олур.

Сэгсгатарынын биринчи пэрдэси—эсас тонуи медиантасыи вэзифэсини көрүр. Бу пэрдэсини «Шур» лады майэси илэ билаваситэ элагэси олмур вэ о, нэ гошшу пилэлэлэр һэрэкэтиндэ вэ нэ дэ сычрайышларда иштирак этмир.

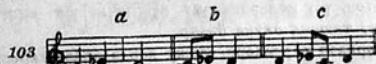
Сэгсгатарынын икинчи пэрдэси—эсас тонуи алт апарычы тонуи вэзифэсини көрүр. «Шур» ладында бу пэрдэдэн сычрайыш этмэк олмат.

Үчүнчү пэрдэ сэгсгатарынын эсас тонуи. Бу пэрдэдэн: терсия, кварта вэ эсас тонуи квинтасына сычрайыш этмэк олар.

Сэгсгатарынын дөрдүнчү пэрдэси—ладда майэи вэзифэсини көрүр. Бу пэрдэдэн анчаг юхарыа догру: үст медианта, кварта вэ квинта сычрайыш этмэк олар.

Сэгсгатарынын бешинчи пэрдэси—майэини үст апарычы тонуи вэ үст медиантаныи алт апарычы тонуи вэзифэсини көрүр. Бу пэрдэ ашагыда кэстэрилэн һалларда юмшаг сөслэмэни (алчалма йолу илэ) тэлэб эдир: 1) ики майэ арасында вэ бунларыи тэкрары заманы; 2) эсас тондан бу пэрдэи сычрайыш эдэркэн; 3) майэдэн сонра эсас тона сычрайыш эдэркэн.

Мөсөлөн:

Гейд: Юхарыда кэстэрилэн пэрдэсини үст медиантандан сонра алчалмасы Азөрбайчан мусигисини үсүлбуна уйгун дейилдир.

Бу пәрәдән (алчаалдымачыш һалында) юхарыя догру—анчаг майё-нин квартасына, ашагыя догру исә—анчаг әсас тона сычрайыш әдиләр.

Сәсгатарының алтынчы пәрәдәс—майёнин үст медиантасы вәзифәсини көрүр. Бу пәрәдән юхарыя догру майёнин квинтасына, ашагыя догру исә майё вә әсас тона сычрайыш әтмәк олар.

Сәсгатарының еддинчи пәрәдәс—майёнин квартасы вәзифәсини көрүр. Бу пәрәдән юхарыя догру: майё квинтасының үст апарычы тонуна вә һәм дә сәсгатарының сәрһәд тонуна, ашагыя догру исә—үст медиантаның алт апарычы тонуна, майёйә вә әсас тона сычрайыш әтмәк олар.

Сәсгатарының сәккизинчи пәрәдәс—майёнин квинтасы вәзифәсини көрүр. Бу пәрәдән юхарыя: сәрһәд тонуна—ашагыя исә—майёнин үст медиантасына вә майёйә сычрайыш әтмәк олар.

Сәсгатарының доггузунчу пәрәдәс—майё квинтасының үст апарычы тону вәзифәсини көрүр. Бу пәрәдән анчаг майёнин үст квартасына сычрайыш әтмәк олар.

Сәсгатарының онунчу пәрәдәс—сәрһәд тону вәзифәсини көрүр. Бу пәрәдән анчаг ашагыя догру: квинта вә кварта сычрайыш әтмәк олар:

С. Мүмкүн олан сычрайышлар чәдвәли

Д. Там вә ярым каданслар

Там каданс майё илә гуртарыр.

Майёйә гоншу пәрәдәләрә юхарыдан, ашагыдан вә билаваситә сычрайыш йолу илә янашмаг олар.

Там каданслара мисаллар:

Үст апарычы тон, үст медианта, үст кварта вә үст квинтада даямагла ярым каданс тәшкил олуна биләр.

Юхарыда кәстәрилән пәрәдәләрә, гоншу пәрәдәләрә юхарыдан һәм дә ашагыдан, үст апарычы тона исә анчаг юхарыдан һәрәкәт әтмәклә янашмаг мүмкүндүр.

Ярым каданслара мисаллар:

4. ШУР-ЛАДЫНДА МЕЛОДИЯЛАР БӘСТӘЛӘЖӘК

„Шур“ лады үстүндә мелодия бәстәләркән, мұвафиг фәсләдә „Раст“ ладына даир кәстәриллиниш гайдаалара рәйәт әдиләмәндир.

Ашагыда, „Шур“ ладының биринчи шө'бәси олан „Масейи-шур“ а мисал кәстәриллир.

„Масейи-шур“ тәләб әдир ки, онун биринчи ифадәси икинчи ханәнин әввәлиндә майё илә гуртарсын, икинчи ифадә исә дәрдүнчү ханәнин әввәлиндә ярым каданс әмәлә кәтирсин.

Чавабверичи чүмлә сәккизинчи ханәнин әввәлиндә майё илә гуртара-раг, вариатив шәкләндә вә яхүд зйнилә тәкрат олунмасына тәләб әдир.

Гөйдә. Башлангыч пәрәдә кәстәрилмәдәндә, ону сәрбәст суртәдә сечмәк олар. Бу гайда бүтүн ладларда мелодия бәстәләмәйә андир.

„Масейи-шур“ шө'бәсинә мисал:

Майё

чавабверичи чүмлә

„Масейи-шур“ дан сонра, „Зәмин-хара“ шө'бәси кәлир. „Зәмин-хара“ тәләб әдир ки, биринчи ифадә икинчи ханәнин әввәлиндә майё-нин үст медиантасы (фа) илә гуртарсын.

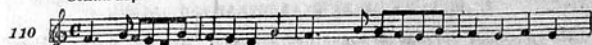

Дәрдүнчү ханәнин әввәлиндә ярым каданс әмәлә кәтирән чавабверичи ифадә, медиантада, үст апарычы тонда вә һабәлә майёнин үст квартасында гуртара биләр:

Юхарыда көстәрилән вариантлардан биринчи „Зәмин-хара“нын биринчи чүмләси һесаб әдиб, она „Масейи-шур“ шө'бәсиндән чавабверичи бир чүмлә бирләшдирмәк ләзимдыр.

Зәмин-хара

вариант

чавабверичи чүмлә

Гошулмуш һаванын биринчи кенишләймәсинә мисал:

Майә

Зәмин-хара

Нөвбәти шө'бә „Шур-шаһназ“дыр. „Шур-шаһназ“ы гошаркән биринчи ифадә көрәк майәнин үст квартасы илә икинчи ханәнин әвәлиндә гуртарсын.

Чавабверичи ифадә дөрдүнчү ханәнин әвәлиндә еңә һәммин пәрлә илә ярым каданс тәшкил әдир.

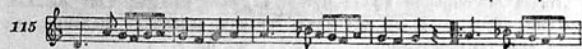
Юхарыда көстәрилән чүмләйә, сәккизинчи ханәдә майәнин үст апарычы тону илә (әсас тонуи терсиясында) гуртаран чавабверичи чүмлә гошмаг ләзимдыр.

Бундан сонра, „Шур-шаһназ“ын биринчи чүмләсини тәкрар әдиб „Масейи-шурун“ чавабверичи чүмләсини она бирләшдирмәк ләзимдыр.

Шур-шаһназ

чавабверичи чүмлә

Шур-шаһназ

чавабверичи чүмлә

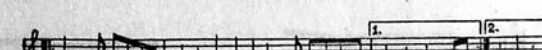
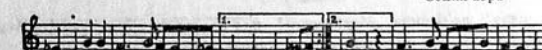

Гошулмуш һаванын икинчи дәфә кенишләймәсинә мисал:

Майә

Зәмин-хара

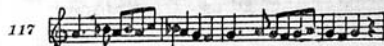

Шур-шаһназ

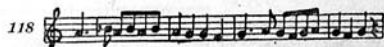

Бундан сонра кэлэн шө'бә "Җиһаз" дыр.
"Җиһаз" да биринчи ифадә мутләг майәнин квинтасындан башлан-
малыдыр; яхшы олар ки, о икинчи ханәнин әввәлиндә майәнин үст
квартасында тамамлансын.

Чавабверичи ифадә дөрдүнчү ханәнин әввәлиндә ярым кадак тәш-
кил әдәрәк, еңә һәмин пәрдәдә гуртарыр.

Башлангыч чүмлә өзүнүн вариантыны тәләб әдир:

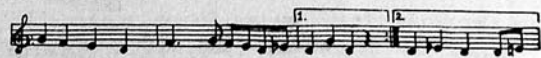
Чавабверичи чүмлә сәккизинчи ханәнин әввәлиндә үст медиантада,
чох заман исә майәдә гуртара биләр.

"Җиһаз" шө'бәсини "Масейн-шур" илә әләгәләндирмәк үчүн, "Зәмин-
хараны" ахыра гәдәр тәкратр әтмәк ләзымдыр.

Җиһаз

вариант

Зәмин-хара

Гошулумш һаванын үчүнчү дәфә кенишләnmәсинә мисал:

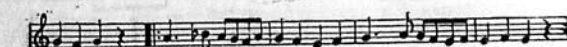
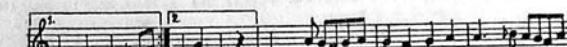
Майә

Зәмин-хара

Шур-шаһназ

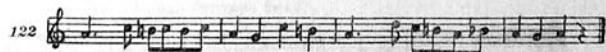

Ғичаз

Нөвбәти шө'бә „Баяты-күрд“ дүр. „Баяты-күрд“дә сәсчийәви чәһәт, майәнин квинтасындан сәрһәд тонуна сыңрайыш әдилмәсидир. Бу һалда майәнин квинтасы өз вәзифәсини дәйишәрәк, ени „Шур“ ладынын майәси вәзифәсини көрүр (квинта гурулушу тәрәфә йөнәлмә). Беләликлә, ени „Шур“ нәрдәләринин әләвә олунмасы һесабына, сәсгатарынын кенишләnmәси имканы әлдә әдилдр.

„Баяты-күрдүн“ биринчи ифадәси икинчи ханәнин әввәлиндә, адәтән ени майәдә гуртарыр; чаваберичи ифадә дә енә һәмнин майәдә битир.

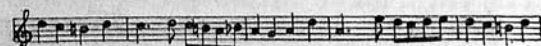
Чаваберичи чүмлә сәккизинчи ханәдә енә майәдә гуртармалыдыр.

Булардан сонра, әввәлинчи көкә гайытмаг лазымдыр.

Әввәлинчи көкә гайытмаг үчүн, „Ғичаз“ын биринчи чүмләсини тәк-рар әдиб, ону „Мәйи-шурун“ чаваберичи чүмләси илә бағламаг ла-зымдыр.

Баяты-күрд

Ғичаз

Гошулмуш һаванын дөрдүнчү дөфә кенишләnmәсинә мисал:

Мәйә

Зәмин-хара

Шур-шаһвәз

Ҳичаз

Баяти-курд

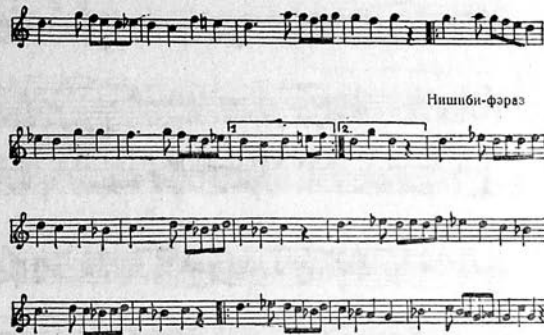
Бундан сонра „Симаий-шәмс“ шө'бәси кәлир.

„Симаий-шәмс“, сасгатарынын бир октава юхарыя көчүрүлмәсини тәләб эдир. „Симаий-шәмс“дә мелодия „Маейи-шур“ даирәсиндә кәзишир. Она көрә дә әсәрдә бүтөлүк олмәг үчүн, ени мусиги эвәзинә „Маейи-шур“ бир октава юхарыда тәкрат әтмәк мәсләһәт кәрулур.

„Симаи-шәмс“ бүтүн әсәрин ән йүксәк нөгтәсидир ки, бундан сонра башлангыч нөгтәйә, йә'ни „Маейи-шур“ әнмәк лазым кәлир. Бу әниш „Нишиби-фәраз“ шө'бәси васитәсилә баша кәлир. Әкәр „Баяти-курд“ квинта гурулушу „Шур“ тәрәфә йәнәлмә иди исә, „Нишиби-фәраз“ кварта гурулушу „Шур“ тәрәфәдир. Она көрә дә, ени мусиги эвәзинә „Ҳичазы“ кварта юхарыда тәкрат әтмәк мәсләһәт көрүлур ки, бунла да кварта гурулушу тәрәфә йәнәлмә әдә әдилмиш олур.

Симаий-шәмс

126

Нишиби-фәраз

Сонра „Зәмин-хара“ мелодиясыны кварта юхары көчүрәрәк, кварта „Шур“ унда кәзишмәк яхшы олар.

127

Нәһайәт, кварта юхары „Шур“уи майәсини „Шур-шаһназ“ һесаб әдиб, „Шур“ майәсинә кечмәк вә онун әтрафында кәзишмәк лазымдыр.

128

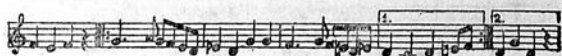
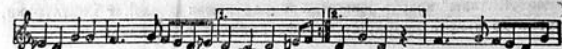
Беләликлә „Шур“ ладында бәстәләнән әсәрин бүтөн шәкли белә олур:

Allegretto
Масин-шур

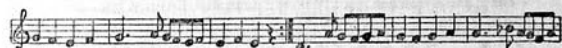
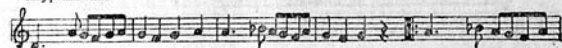
120

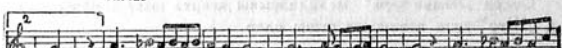
Земин-хара

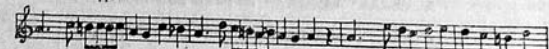
Шур-шаһназ

Ғичаз

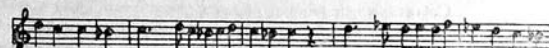
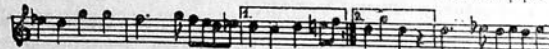
Баяты-күрд

Симайи-шәмс

Ниши би-фараз

5. „СЕКАН“ ЛАДЫНДА МУСИГИ БЭСТӨЛӨМӨК

А. „Секан“ лады сөггатарынын диапозон

$\frac{1}{2}$ —1 формуласы үзрө гурулмуш во говушуг (ээнчирли) үсүлда бирлөшмиш үч барабөр тетракорд „Секан“ ладынын сөггатарынын эмөлө кәтирир.

Бу сөггатарында орта тетракордун биринчи пәрдәси ладын майёси-дир.

Биринчи октавадакы ми майё оларса, „Секан“ ладынын сөггатары белә олар:

Бу сөггатары ардычыл халис кварталар сырасындан ибарәтдир.

В. Пәрдәләрин лад вәзифәләр и оларын сычрайыш имканлары

„Секан“ лады сөггатарында: пәрдәләрин лад вәзифәләр и оларын сычрайыш имканлары белә олар:

Сөггатарынын биринчи пәрдәси—эсас тонун алт апарычы тону вәзифәсини көрүр. Бу пәрдәдән сычрайышлар әтмәк олмаз.

Сөггатарынын икинчи пәрдәси—эсас тон, йә'ни майёни: алт терсиясы вәзифәсини көрүр. Бу пәрдәдән: майёйә, онун үст апарычы тонуна, квинта вә квинтанын үст апарычы тонуна сычрайыш әтмәк олар.

Сөггатарынын үчүнчү пәрдәсинин һеч бир вәзифәси йох-дур.

Сөггатарынын дөрдүнчү пәрдәси—ладын майёси вәзифәсини көрүр. Бу пәрдәдән юхарыя доғру: эсас тонун квинтасына, ашагыя исә терсия (эсас тона) сычрайыш әтмәк олар.

Сөггатарынын бешинчи пәрдәси—үст апарычы тон вәзифәсини көрүр. Бу пәрдәдән юхарыя доғру: эсас тон квинтасынын үст апарычы тонуна (мүтләг квинтада тамамланмағ шәр-тилә), ашагыя исә эсас тона сычрайыш әтмәк олар.

Сөггатарынын алтынчы пәрдәси—эсас тонун квинтасы вәзифәсини көрүр. Бу пәрдәдән юхарыя доғру: эсас тонун октавасына, ашагыя исә майё вә эсас тона сычрайыш әтмәк олар.

Сөггатарынын еддинчи пәрдәси—эсас тон квинтасынын үст апарычы тону вәзифәсини көрүр. Бу пәрдәдән юхарыя доғру: эсас тонун октавасына, ашагыя исә: майёнин үст апарычы тонуна сычрайыш әтмәк олар.

Сөггатарынын сәккизинчи пәрдәси—эсас тонун квинтасына нисбәтән медианта вәзифәсини көрүр. Бу пәрдәдән анчағ секвенсияларда терсиявари сычрайышлар әтмәк мүмкүндүр.

Сөггатарынын доғгузунчу пәрдәси—эсас тонун октавасын көрүр. Бу пәрдәдән анчағ ашагыя доғру: эсас тонун квинтасына вә һәмни квинтанын үст апарычы тонуна сычрайыш әтмәк олар.

Сөггатарынын онунчу пәрдәси—сәрһәд тону вәзифәсини көрүр. Бу пәрдәдән сычрайышлар әтмәк олмаз.

С. Мүмкүн олан сычрайышлар чөдвәли

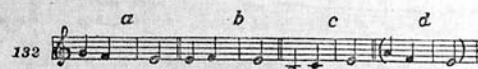

Д. Там вә ярым каданслар

Там каданс майё илә гуртарыр.

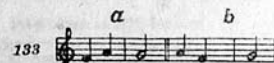
Анчағ юхарыдан гоншу пәрдәләрә вә билаваситә эсас тондан сычрайыш әтмәк йоху илә майёйә янашмағ олар.

Там каданса мисаллар:

Эсас тонун квинтасында даянмагла ярым каданс тәшкил олуна биләр. Юхарыда көстөрилән пәрдәйә һәм юхарыдан, һәм дә ашагыдан гоншу пиләләрә янашмағ олар.

Ярым каданса мисаллар:

6. „СЕКАН“ ЛАДЫНДА МЕЛОДИЯЛАР БЭСТӨЛӨМӨК

„Секан“ ладында мелодиялар бәстәләркән, мұвафиг фәсиләрдә көстөрилән „Шур“ ладына анд гайдалара рәзәйт әдиләмәлидир.

Ашагыда „Секан“ ладынын биринчи шө'бәси олан „Масейн-секана“ мисал көстөрилир. „Масейн-секана“ тәләб эдир ки, биринчи ифадә икинчи ханәнип әввәлиндә, майё илә, чаваберичи ифадә исә дөрдүнчү ханәнип әввәлиндә, ярым кадансла гуртарыр. Чаваберичи чүмлә сәккизинчи ханәнип әввәлиндә майё илә гуртарыр өзүнүн эйнилә вә яхуд вариатсия шәклиндә тәкярланмасыны тәләб эдир.

Чаваберичи чүмләнип гурулма гайдасы „Раст“ ладында олдуғу кинмидир.

„Масей-секаһ“ шө'бәсинә мисал:

„Масей-секаһ“дан сонра „Шикәстейн-фарс“ шө'бәси кәлир. „Шикәстейн-фарс“ тәләб әдир ки, онун биринчи ифадәси икинчи ханәнин әввәлиндә пә икинчи ифадәси исә дөрдүнчү ханәнин әввәлиндә әсас тонун квинтасында гуртарсын. „Шикәстейн-фарсын“ биринчи чүмләси вариатсия шәклиндә тәкәрар олмасыны тәләб әдир ки, бундан сонра да, она „Масей-секаһ“ын чавабверичи чүмләси бирләшдирилир.

„Шикәстейн-фарс“ шө'бәсинә мисал:

Гошулмуш һаванын биринчи дәфә кенишләnmәси:

Шикәстейн-фарс

Сонра „Мүбәрригә“ шө'бәси кәлир. „Мүбәрригә“ тәләб әдир ки, онун биринчи ифадәси әсас тон квинтасынын үст апарычы тону илә башлансын. Биринчи ифадәнин сону, чох вахт сабит олмаян тона (әсас тон квинтасынын үст апарычысы) дүшүр. Икинчи ифадә, әсас тонун

квинтасында даянмагла тамамланыр ки, бундан сонра да һәмни чүмлә вариатсия шәклиндә тәкәрар олунур.

Бу чүмләйә (вариант илә) „Масей-секаһ“ын чавабверичи чүмләсини бирләшдирмәк ләзымдыр.

Гошулмуш һаванын икинчи дәфә кенишләnmәси:

Майә

Шикәстейн фарс

Мүбәрригә

Бундан сонра „Әра“ шө'бәси кәлир. „Раст“ ладында олдуғу ки-ми, „Секаһ“да да бу шө'бә майәни бир октава юхары галдырыр ки, бунунла да „Секаһ“ ладынын сәсгатары кенишләnmиш олур.

„Əраг“ тələб эдир ки, биринчи ифадə, икинчи ханəнин əввəлиндə əсас тонуи октавасы илə гуртарсын. Чавабверичи ифадə дə бу тон илə гуртарыр. Бундан сонра чавабверичи чўмлəни гoшмaг лəзимдыр ки, бу дə сəккинчи ханəнин əввəлиндə, енə əсас тонуи октавасында гуртарачагыдыр.

„Сəкaһ“-и мaйсəнə гaйытмaг чўн, снə дə „Гəрайи“-йə („Рaст“ лaдында олдуу кими) мўрачигт эдилмəлидир; биринчи дaймa əсас тонуи квинтасында, тaмaмлaйычы дaймa исə „Сəкaһ“ лaдынын мaйсəнəдə олмaлыдыр.

Əсəрин сонундa „Мaсəйн-сəкaһ“-ы тəкрaр əтмəк яхшы олaр. „Сəкaһ“ лaдында гoшумуш хaвaя мисaл:

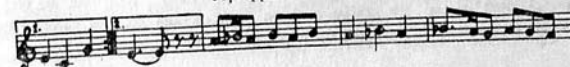
Allegretto
Мaсəйн-сəкaһ

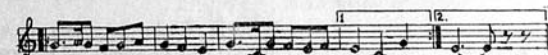
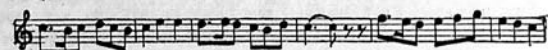
Шикəстəйн-фəрс

Мўбəрригə

Əраг

II. ХАЛИС КВИНТАЛАР ГУРУЛУШУ

Сəсгaтaрлaры ардычыл халис квинтaлaр сырасы əмəлə кəтирən лaд-лaр бунлардыр: „Шўштəр“ вə „Чаркaһ“.

1. „Шўштəр“ лaдында мусиги бəстəлəмəк

А. „Шўштəр“ лaды сəсгaтaрыннын дiaпaзону

$\frac{1}{2}$ —1— $\frac{1}{2}$ формулaсы ўзрə гурулмуш вə айры бирлəшмиш (aлт тəт-рaхордун дəрдўнчў пəрдəсилə ўст тəтрaхордун биринчи пəрдəси а-рa-сында артырылмыш сeкундa интервалы əмəлə кəлир) ики бəрəбэр тəт-рaхорд „Шўштəр“ лaдынын сəсгaтaрынны əмəлə кəтирир.

Бу сəсгaтaрынды ўст тəтрaхордун икинчи пəрдəси лaдын мaйсəнидир.

Биринчи октавaдыкы дo сəси мaйə олaрсa, „Шўштəр“ лaдынын сəс-гaтaры бу шəкилдə олaр:

Бу сəсгaтaры ардычыл халис квинтaлaр сырасындaн ибaрəтдир.

В. Пəрдəлəрин лaд вəзифəлəри вə онларын сычрaйыш имкaнлaры

Юхaрыдa кəстəрилən сəсгaтaрынды: пəрдəлəрин лaд вəзифəлəри вə онларын сычрaйыш имкaнлaры бəлə олур:

Сəсгaтaрыннын биринчи пəрдəси—мaйсəнин aлт сeкстaсы (тəрсиянын дəнмəси) вəзифəсини кəрүр. Бу пəрдəдəн мaйсəнин aлт квaртaсына сычрaйыш əтмəк олaр.

Сәсгатарынын икинчи пәрдәси—майә алт секстасынын үст апарычы тону вәзифәсини көрүр. Бу пәрдәдән майәнин алт терсиясына сычрайыш этмәк олар.

Сәсгатарынын үчүнчү пәрдәси: 1) майәнин алт квартасы вә 2) тамамлайычы пәрдә олмаг үзрә ики вәзифә дашыйыр. Бу пәрдәдән майәйә вә онун үст апарычы тонуна сычрайыш этмәк олар.

Сәсгатарынын дөрдүчү пәрдәси—һәм майәнин алт квартасынын үст апарычы тону, һәм дә майәнин алт терсиясы олар. Бу пәрдәдән юхарыя догру: майәйә, ашагыя догру исә: майә алт секстасынын үст апарычы тонуна сычрайыш этмәк олар.

Сәсгатарынын бешинчи пәрдәси—майәнин алт апарычы тону вәзифәсини көрүр. Бу пәрдәдән юхарыя догру: майәнин үст апарычы тонуна, ашагыя исә: майәнин алт квартасына сычрайыш этмәк олар.

Сәсгатарынын алтынчы пәрдәси—сәсгатарынын майәси олар. Бу пәрдәдән майәнин үст медиантасына, алт терсиясына вә алт квартасына сычрайыш этмәк олар.

Сәсгатарынын еддинчи пәрдәси—майәнин үст апарычы тону олар. Бу пәрдәдән майәнин алт апарычы тонуна вә алт квартасына сычрайыш этмәк олар.

Сәсгатарынын сәккизинчи пәрдәси—майәнин үст медиантасы вәзифәсини көрүр. Бу пәрдәдән ашагыя догру: майәйә сычрайыш этмәк олар.

С. Мүмкүн олан сычрайышлар чөдвәли

Д. Там вә ярым каданслар

Адәтән бүтүн ладларда там каданс мелодиянын майәдә даянмасыла тәшкил олуур. Азәрбайчан ладларындан „Шүштәр“ вә „Һүмаюн“ бу чәһәтдән истисна тәшкил эдир; „Шүштәр“ ладында мелодия майәдә даянарса ярым каданс, майәнин алт квартасында даянарса там каданс тәсирини багышлайыр.

Майәйә—юхарыдан вә ашагыдан апарычы тонлар васитәсилә вә биләвситә алт квартадан сычрайыш этмәклә янашмаг олар; алт кварта исә—юхарыдан вә ашагыдан ардычы пиладәләрлә, апарычы тонлар васитәсилә, һәмчинин биләвситә майәдән сычрайыш этмәклә янашмаг олар.

Каданслаара мисаллар:

2. „ШҮШТӘР“ ЛАДЫНДА МЕЛОДИЯЛАР БӘСТӘЛӘМӘК

„Шүштәр“ ладында мелодиялар бәстәләркән мувафиг фәсиләләрдә мұхтәлиф ладлаара аид кәстәриалмиш гайдалара роайәт әдилмә лидир.

Ашагыда „Мәйи-шүштәр“ ады биринчи шө'бәйә мисал кәстәри-лир.

„Мәйи-шүштәр“ тәләб әдир ки, биринчи ифадә икинчи ханәнин әввәлиндә майәнин алт квартасында, чавабверичи ифадә исә дөрдүчү ханәнин әввәлиндә майәдә гуртарараг ярым каданс әмәлә кәтирсин.

Чавабверичи чүмлә сәккизинчи ханәнин әввәлиндә майәнин алт квар-тасы илә там каданс кими гуртардыгдан сонра, вариатсия шәклиндә вә я әйнилә тәкрарланмасынын тәләб әдир.

Сонра „Тәркиб“ ады шө'бә кәлир. „Тәркиб“ин биринчи ифадәси үмумийәтлә майәнин үст апарычы тону илә башланыр. Бу ифадә икин-чи ханәнин әввәлиндә һәмин пәрдәдә вә һабелә майәдә даянмага йол верир. Чавабверичи ифадә, дөрдүчү ханәнин әввәлиндә мұтләг ладын майәсиндә гуртарыр. Биринчи чүмлә вариатсия шәклиндә тәкрарлан-масынын тәләб әдир. Тәкрар заманы бир вариант кими, майәнин үст апарычы тонундан сәсгатары харичинә, даһа догрусу, майә медиан-тасындан бир тон юхарыя сычрайыш этмәк олар.

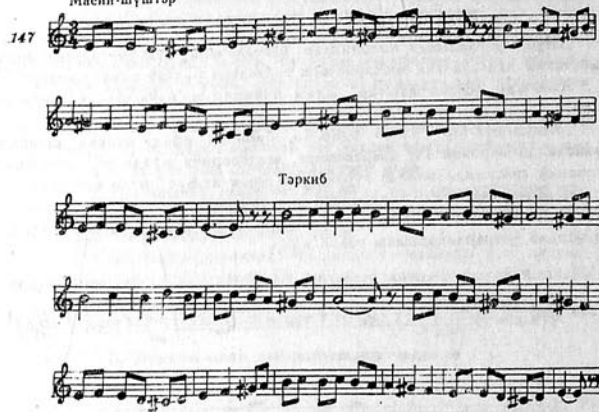
Вариант шәклиндә олан бу чүмләйә „Мәйи-шүштәр“ин чавабверичи чүмләсини бирләшдирмәк лазымдыр.

„Шүштәр“ ладында бәстәләнән эсәрә мисал:

Moderato
Масийн-шүштәр

Бунула да „Шүштәр“ ладында мусиги бәстәләнмәси битир.

3. „ЧАРКАҢ“ ЛАДЫНДА МУСИГИ БӘСТӘЛӘМӘК

А. „Чаркаҥ“ лады сәсгатарынын диапозону

$1\frac{1}{2} - 1\frac{1}{2} - 1\frac{1}{2}$ формуласы үзрә гурулмуш үч бәрәбәр тетракорд „Чаркаҥ“ ладынын сәсгатарынын эмәлә кәтирир; бу шәртлә ки, бунлардан алт тетракорд орта тетракордла говушуг (зәңчирли) үсулда вә орта тетракорд үст тетракордла айры үсулда бирләшсин.

Биринчи октавадаки до майә оларса, „Чаркаҥ“ ладынын сәсгатары бу шәкилдә олар:

Бу сәсгатары кичик октава сол сәсиндән, биринчи октава фа сәсинә гәдәр ардычыл халис кварталар сырсы, биринчи октава до сәсиндән, икинчи октава до сәсинә гәдәр исә ардычыл халис квинталаар сырсы эмәлә кәтирир.

Мажор гаммалары сәсгатарында олдугу кими, бу сәс сәсгатарында да пәрдәләрин мөһкәм консеквентлийи, оларын ардычыл халис октавалар сырсындан ибарәт оласындадыр.

В. Пәрдәләрин лад вәзифәләри вә оларын сычрайыш имканлары

Юхарыдакы сәсгатарында: пәрдәләрин лад вәзифәләри вә оларын сычрайыш имканлары белә олур:

Сәсгатарынын биринчи пәрдәси: 1) майәнин алт квартасы вә 2) майә алт терсиясынын алт апарычы тону олмагла ики вәзифә дашыйыр. Бу пәрдәдән анчаг майәйә сычрайыш әтмәк олар.

Сәсгатарынын икинчи пәрдәси—майәнин алт терсиясы вәзифәсини көрүр. Бу пәрдәдән майәйә вә онун үст апарычы тонуна сычрайыш әтмәк олар.

Сәсгатарынын үчүнчү пәрдәси—майәнин алт апарычы тону вәзифәсини көрүр. Анчаг майәнин үст апарычы тонуна (әкзилдишлиш терсия) сычрайыш әтмәк олар.

Сәсгатарынын дөрдүнчү пәрдәси ладын майәси вәзифәсини көрүр. Бу пәрдәдән юхарыя догру: үст терсия, кварта вә квинта, ашагыя догру исә: алт терсия вә кварта сычрайыш әтмәк олар.

Сәсгатарынын бешинчи пәрдәси майәнин үст апарычы тону вәзифәсини көрүр. Бу пәрдәдән юхарыя догру: майәнин үст квартасына, ашагыя догру исә—майәнин алт терсиясына сычрайыш әтмәк олар.

Сәсгатарынын алтынчы пәрдәси майәнин үст терсиясы вәзифәсини көрүр. Бу пәрдәдән юхарыя догру: майәнин квинтасына, ашагыя догру исә: майәйә сычрайыш әтмәк олар.

Сәсгатарынын еддинчи пәрдәси майәнин үст квартасы вәзифәсини көрүр. Бу пәрдәдән юхарыя догру: майәдән квинтанын үст апарычы тонуна, ашагыя догру исә: майәйә вә онун үст апарычы тонуна сычрайыш әтмәк олар.

Сәсгатарынын сәккизинчи пәрдәси майәнин квинтасы вәзифәсини көрүр. Бу пәрдәдән юхарыя догру: майәнин октавасына, ашагыя догру исә: майәйә вә онун терсиясына сычрайыш әтмәк олар.

Сәсгатарынын догузунчу пәрдәси майә квинтасынын үст апарычы тону вәзифәсини көрүр. Бу пәрдәдән ашагыя догру: майәнин үст квартасына, юхарыя догру исә: майәнин октавасына сычрайыш әтмәк олар.

Сәсгатарынын онунчу пәрдәси майё октавасынын алт апарычы тону вәзифәсини көрүр. Бу пәрдәдән анчаг майёнын квинтасына сычрайыш этмәк олар.

Сәсгатарынын онбиринчи пәрдәси майёнын октавасы олар. Бу пәрдәдән квинтанын үст апарычы тонуна вә майёнын квинтасына сычрайыш этмәк олар.

С. Мүмкүн олан сычрайышлар чөдвәли

Д. Там вә ярым каданслар

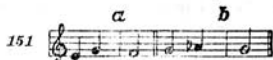
Там каданс майё илә гуртарым. „Чаркаһ“ ладынын майёсина ардычы пәрдәләрлә юхарыдан, ашагыдан вә билаваситә алт терсиядан сычрайыш этмәклә янашмаг олар.

Там каданса мисаллар:

Майёнын үст кварта вә квинтасында дайнамагла ярым каданслар яратмаг олар. Бу пәрдәләрә, ашагыдан вә юхарыдан ардычыла пиләләрлә янашмаг олар.

Ярым каданса мисаллар:

Гейд: „Чаркаһ“ лады майёсинин көк әтибарилә бир нечә вәзифәси олдуғу үчүн (әсас төп, кварта вә терсия), бир чох һалларда мусиги ифадәсинин майёдо гуртарма-сына бахмалар. Бу ифадә ярым каданс то'сири бағымшайыр.

4. „ЧАРКАҲ“ ЛАДЫНДА МЕЛОДИЯЛАР БӘСТӘЛӘЖӘК

„Чаркаһ“ ладында мелодиялар бәстәләркән, мувафиг фәсилләрдә көстәрилмиш ладлар аид гайдалара рәаяйт әдиләмәлидир.

Ашагыда „Чаркаһ“ын биринчи шө'бәси олан „Масий-чаркаһ“а мисал көстәрилик. „Масий-чаркаһ“ тәләб әдир ки, биринчи ифадә икинчи ханонин әввәлиндо майё илә гуртарсын, чавабверичи ифадә исе дөрдүнчү ханонин әввәлиндо ярым каданс тәшкил этсин. Чавабверичи чүмлә сәккизинчи ханонин әввәлиндо майё илә гуртардыгдан сонра, вариатсия шәклиндо вә яхүд эйнилә тәкрар олунмасыны тәләб әдир.

„Масий-чаркаһ“ шө'бәсина мисал:

„Масий-чаркаһ“дан сонра „Бәстә-Никар“ адалы шө'бә кәлир. „Бәстә-Никар“ биринчи ифадәнин терсия илә башланьб майё терсиясы илә гуртармасыны тәләб әдир; чавабверичи ифадә исе терсияда вә яхүд майёдо гуртара биләр. Чавабверичи чүмлә дө сәккизинчи ханәдо майёдо гуртарыб вариатсия шәклиндо вә яхүд эйнилә тәкрар олунмасыны тәләб әдир.

Гошулмуш һаванын биринчи дәфә кенишләмәси:

Майё

Нәвбәти шө'бә—„Манәнди-мұхалиф“дир. Бу шө'бә тәләб әдир ки, биринчи ифадә, икинчи ханонин әввәлиндо үст квартада гуртарсын.

Дордунчу ханонин эввалиндо, ено' һөмин пәрдадо чавабверичи ифадо гуртары. Биринчи чүмло вариатсия шөкиндо тәкратланмасыны тәләб әдир. Чавабверичи чүмло сәккизинчи ханонин эввалиндо майёдо гуртар-дыгдан сонра тәкратланмасыны тәләб әдир.

Гошулмуш һаванын икинчи дөфә кенишләnmәси:

Бәстә-Никар

Мәһәнди-мүхалиф

„Мәһәнди-мүхалиф“ дән сонра „Һасар“ шө'бәси кәлир. „Һасар“ — „Чаркаһ“ын квинта юхары кәчүрүмәсидир. Она көрә „Мәһәнди-чаркаһ“да язылмыш мелодияны квинта юхары кәчүрмәк олар. Анчаг „Һасар“ шө'бәси үчүн башга бир мөвзу (олаво мөвзу кими) сечилмәси мөсләһәт көрүлүр. „Һасарын“ мелодиясыны онун мәһәсиндән (эввалиндо квинтадан) башламаг даһа яхшы олар. Биринчи ифадәни икинчи ханонин эввалиндо, чавабверичи ифадәни дордунчу ханонин эввалиндо олмаг үзрә һәр икисини һәмин майёдо гуртармаг мөсләһәт көрүлүр. Чавабверичи чүмло сәккизинчи ханонин эввалиндо ено „Һасар“ын мәһәсиндо гуртарыр. „Һасар“а мисал:

„Һасар“дан сонра „Мүхалиф“ шө'бәси кәлир. Майё квинтасынын үст апарычы тону илә квинтанын өзү арасында вәзифә дәйишиклийн әмәлә кәлир. Йә'ни эввалдән сабит олмаян үст апарычы тон сабит мәһәйә, амма эввалдән сабит олан квинта сабит олмаян алт апарычы тона чеврилир. Биринчи ифадә икинчи ханонин вә чавабверичи ифадә дордунчу ханонин эввалиндо майё илә гуртарыр. Сәккизинчи ханонин эввалиндо биринчи чүмләнин варианты да бу мәһә илә гуртарыр.

Сонра чавабверичи чүмлә кәлир ки, бу да ени мәһәнин (квинта мәһәли „Чаркаһ“) алт медиантасында гуртарыр. Бундан сонра даһа кениш, севкенсиалардан истифадә олунмуш чүмлә кәлир ки, бу да „Чаркаһ“ы квинта юхары мәһәдән өз әсас мәһәсинә салыр.

Сопраки шө'бө „Мәнсурийя“ дир. Бу шө'бө дө „Маейи-чаркаһ“ын бир октава юхары көчүрүлмәсидир. „Мәнсурийя“ ени мелодия бәстәләнмәсини йок, „Маейи-чаркаһ“ын бир октава юхары көчүрүлмәсини тәләб эдир. Бундан сонра секвенсиявари һәрәкәтлә эввәки һала гайыт-маг нә „Маейи-чаркаһ“ мелодиясыны тәкрар өтмәк тәләб олунур.

Ашагыдакы һава „Чаркаһ“ ладында бәстәләнмишидр:

Andante
Маейи-чаркаһ

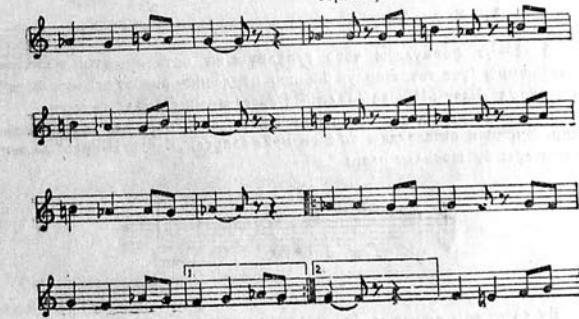
Мәнәнди-мүхәлиф

Һасар

Мүхәлиф

Мәңсүрийя

III. КИЧИК СЕКСТАЛАР ГУРУЛУШУ

1. „БАЯТЫ—ШИРАЗ“ ЛАДЫНДА МУСИГИ БӘСТӘЛӘМӘК

А. „Баяты-Шираз“ лады сәсгатарының диапазоны

1—1½ формуласы үзрә гурулмуш вә орта ярымтон-васитәсилә бирләшмиш (үст тетракордун биринчи пәрдәсинә нисбәтән) ики бәрабәр тетракорд „Баяты-Шираз“ ладының сәсгатарының әмәлә кәтирер.

Бу сәсгатарында алт тетракордун ахырынчы пәрдәси ладын майәсидир. Биринчи октавадакы до сәси майә оларса, „Баяты-Шираз“ ладының сәсгатары бу шәкилдә олар:

Бу сәсгатары ардычыл кичик сексталар сырасындан ибарәтдир.

В. Пәрдәләрин лад вәзифәләри вә оларын сыңрайыш имканлары

Юхарыда кәстәрилән сәсгатарында пәрдәләрин вәзифәси вә оларын сыңрайыш имканлары белә олар:

Сәсгатарының биринчи пәрдәси майәнин алт квартасы вәзифәсини көрүр. Бу пәрдәдән юхарыя доғру майәйә сыңрайыш әтмәк олар.

Сәсгатарының икинчи пәрдәси майәнин алт медиантасы вәзифәсини көрүр. Бу пәрдәдән майәйә вә онун үст апарычы тонуна сыңрайыш әтмәк олар.

Сәсгатарының үчүнчү пәрдәси майәнин алт апарычы тону вәзифәсини көрүр. Бу пәрдәдән майәнин үст апарычы тонуна сыңрайыш әтмәк олар.

Сәсгатарының дөрдүнчү пәрдәси ладын майәси вәзифәсини көрүр. Бу пәрдәдән юхарыя доғру: кварта вә квинтая, ашагыя доғру исә медианта вә кварта сыңрайыш әтмәк олар.

Сәсгатарының бешинчи пәрдәси майәнин үст апарычы тону вәзифәсини көрүр. Бу пәрдәдән юхарыя доғру: майәнин кварта вә квинтасына, ашагыя доғру исә: майәнин алт апарычы тонуна сыңрайыш әтмәк олар.

Сәсгатарының алтынчы пәрдәси майәнин үст медиантасы вәзифәсини көрүр. Бу пәрдәдән юхарыя доғру: майәнин квинтасына, ашагыя доғру исә: майәйә сыңрайыш әтмәк мүмкүндүр.

Сәсгатарының еддинчи пәрдәси майәнин үст квартасы вәзифәсини көрүр. Бу пәрдәдән ашагыя доғру: майәнин үст апарычы тонуна вә майәйә сыңрайыш әтмәк олар.

Сәсгатарының сәккизинчи пәрдәси майәнин квинтасы вәзифәсини көрүр. Бу пәрдәдән ашагыя доғру: майәнин үст медиантасына, үст апарычы тонуна вә майәйә сыңрайыш әтмәк олар.

Сәсгатарының доғгузунчу пәрдәси, майә квинтасының үст апарычы тону вәзифәсини көрүр. Бу пәрдәдән анчаг майәнин үст квартасына сыңрайыш әтмәк олар.

С. Мүмкүн олан сыңрайышлар чөдвәли

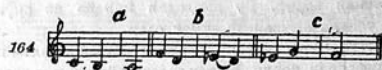

Д. Там вә ярым кадаңслар

Там кадаңс майә илә гуртарыр. Майәйә, ардычыл пәрдәләрә юхарыдан вә ашагыдан апарычы тонлар вәситәсилә вә билаваситә квинтадан ашагыя вә квартадан юхарыя сыңрайыш әтмәкә янашама олар.

Ярым каданс алтмедианта, кварта, һабелә үст апарычы тонда даян-магала әлдә әдила биләр. Бу һалда үст апарычы тон, һазырланмамыш кечикән сәсдән ибарәт олур; кечикән сәс исә майәний медиантасыдыр.

2. „БАЯТЫ-ШИРАЗ“ ЛАДЫНДА МЕЛОДИЯЛАР БӘСТӨЛӘШӘК

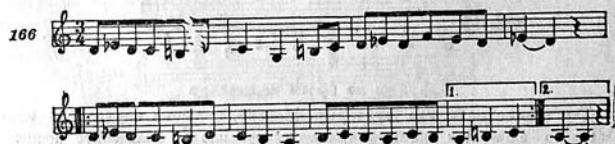
„Баяты-Шираз“ ладында мелодия бәстөләркән, мұвафиг фәсиләрдә көстәримиш ладлар аид гайдалара рәйәт әдилалидыр.

Ашағыда „Баяты-Шираз“ын биринчи шө'бәси олай „Масейн-баяты-Шираз“а мисал көстәрилер. „Масейн-баяты-Шираз“ тәләб әдир ки, биринчи ифадә майә илә икинчи ханәний әввәлиндә гуртарсын вә чаваберичи ифадә дөрдүнчү ханәний әввәлиндә ярымкаданс әмәлә кәтирсин.

Чаваберичи чүмлә майә илә сәккизинчи ханәний әввәлиндә гуртар-дыгдан сонра, әйнилә вә яхүд вариатсия шәклиндә тәкрат олунмасыны тәләб әдир.

Бунун ардыча „Баяты-Исфahan“ шө'бәси кәлир. Бунун „Масейн-баяты-Шираз“ шө'бәсиндән фәрги ондадыр ки, чаваберичи чүмлә сәккизинчи ханәний әввәлиндә майәдә дейил, онун алт медиантасында гуртарыр.

Гошулуш һаванын биринчи дөфә кенишләймәси

Бундан сонра „Һүззал“ шө'бәси кәлир. Майәний квинтасы илә баш-һаяя „Һүззал“ майәний үст медиантасыны ләгв әдиб, сәсгатарына майә терсиясынын дахил әдиләмәсини тәләб әдир. „Һүззал“ын биринчи ифадәси икинчи ханәний әввәлиндә һәмин терсияда гуртарыр. Чаваберичи ифадә дә һәмин терсияда гуртарыр. Биринчи чүмлә вариатсия шәклиндә тәкрат олунмасыны тәләб әдир. Чаваберичи чүмлә сәккизинчи ханәний әввәлиндә майәдә гуртарыр вә терсия $\frac{1}{2}$ тон алчалараг енидән медиантә чеврилер.

Гошулуш һаванын икинчи дөфә кенишләймәси

Бундан сонра, „Масийи-баяты-Шираз“ вэ „Баяты-Исфahan“ шө'бәләри бир октава юхарыда тәқрар олунур. „Баяты-Исфahan“ы гуртардыгдан сонра майәниин квинтасына секунда ашагы һәржәт әтмәк вэ бурадан да майәйә гайыдарат бир гәдәр кәзишмәклә әсәри тамамламаг ләзымдыр.

Гөшулмүш һаваныи ахырыгыч дөфә кәнишләймәси

Moderato
Масийи-баяты-Шираз

IV. БӨЙҮК СЕКСТАЛАР ГУРУЛУШУ

1. „БҮМАЮН“ ЛАДЫНДА МУСИГИ БЭСТЭЛЭМЭК

А. „БҮМАЮН“ ЛАДЫ СӨСГАТАРЫНЫН ДИАПАЗОНУ

$\frac{1}{2}$ — $\frac{1}{2}$ — $\frac{1}{2}$ формуласы үзрө гурулуш вэ орта тон наситасилэ бирлэшмиш ики бэрәбәр тетракорд „Бүмаюн“ ладынын сөсгатарыны эмэлэ кәтирп.

Бу ладын сөсгатарында ики майә бардыр. Олардан биринчиси—алт тетракордун, икинчиси исә үст тетракордун дөрдүнчү пәрдәсидир.

Биринчи октавадакы *до* вэ *ля* сәсләри майә оларса, „Бүмаюн“ ладынын сөсгатары бу шәкилдә олар:

Бу мисала, икинчи „Шүштәр“ сәсгатарынын икинчи пәрдәсиндә даямагла яранан „Масий-һумаюн“ун чавабверичи чүмләсини бирләшдирмәк лазым кәлир.

„Һумаюн“ ладында мусиги бәстәләмәйә мисал:

ӨЛВӨ ЛАДЛАР

Сәсгатарлары, гурулушча бәрәбәр олмаян тетракордларын бирләшмәсіндән әмәлә кәлән ладлара өләвә ладлар дейилир.

Азәрбајҹан мусигисиндәки өләвә ладлар булардыр: 1) икинчи нөвлү „Чаркаһ“, 2) „Шанназ“, 3) „Сарәңч“.

1. ИКИНЧИ НӨВЛҮ „ЧАРКАҺ“ ЛАДЫНДА МУСИГИ БӘСТӘЛӘМӘК

А. ИКИНЧИ НӨВЛҮ „ЧАРКАҺ“ ЛАДЫ СӘСГАТАРЫНЫН ДИАПАЗОНУ

$\frac{1}{2}$ — $1\frac{1}{2}$ — $\frac{1}{2}$ формуласы үзрә гурулуш тетракорд, 1 — $1\frac{1}{2}$ формуласы үзрә гурулуш тетракордла айры бирләшдирилсә, о заман икинчи нөвлү „Чаркаһ“ ладынын сәсгатары алынар:

$$\frac{1}{2} - 1\frac{1}{2} - \frac{1}{2} + 1 - 1\frac{1}{2}$$

Һәр ики нөвлү „Чаркаһ“ын сәсгатары диапазоны үч тетрахорду (алт, орта, үст) бирләшмәсидән ибарәтдир; булардан алт тетрахорд үст тетрахорду октавасыдыр. Она көрә дә икинчи нөвлү „Чаркаһ“ладынын там сәсгатары бу шөкилдә олар:

В. Пәрдәләрин лад вәзифәләри вә онларын сычрайыш имканлары

Юхарыда көстәрилән сәсгатарында: пәрдәләрин лад вәзифәләри вә онларын сычрайыш имканлары белә олар:

Сәсгатарынын биринчи пәрдәси алт кварта вәзифәсини көрүр. Бу пәрдәдән анчаг майяйә сычрайыш әтмәк олар. Сәсгатарынын икинчи пәрдәси майяйәни алт медиантасы вәзифәсини көрүр. Бу пәрдәдән анчаг майяйә сычрайыш әтмәк олар.

Сәсгатарынын үчүнчү пәрдәси майяйәни алт апарычы тону вәзифәсини көрүр. Бу пәрдәдән майяйәни үст апарычы тонуна сычрайыш әтмәк олар.

Сәсгатарынын дөрүнчү пәрдәси сәсгатарында майяйә олар. Бу пәрдәдән юхарыа доғру: терсия, кварта вә квинтая, ашагыя доғру исә, алт медианта вә алт квартая олан сычрайыш-лара йол верилир.

Сәсгатарынын бешинчи пәрдәси майяйәни үст апарычы тону вәзифәсини көрүр. Бу пәрдәдән майяйәни үст квартасына, ашагыя доғру исә: майяйәни алт апарычы тонуна сычрайыш әтмәк олар.

Сәсгатарынын алтынчы пәрдәси майяйәни үст терсиясы вәзифәсини көрүр. Бу пәрдәдән юхарыа доғру: майяйәни квинтасына, ашагыя доғру исә: майяйә сычрайыш әтмәк олар.

Сәсгатарынын еддинчи пәрдәси майяйәни үст квартасы вәзифәсини көрүр. Бу пәрдәдән юхарыа доғру: майяйә квинтасынын үст апарычы тонуна, ашагыя доғру исә: майяйә вә онун үст апарычы тонуна сычрайыш әтмәк олар.

Сәсгатарынын сәккизинчи пәрдәси майяйә квинтасы вәзифәсини көрүр. Бу пәрдәдән юхарыа доғру: майяйә октавасына, ашагыя доғру исә: майяйә вә онун терсиясына сычрайыш әтмәк олар.

Сәсгатарынын доғгузунчу пәрдәси: 1) квинтанын үст апарычы тону, 2) майяйә октавасынын алт медиантасы олмаг үзрә ики вәзифә дашыыйр. Бу пәрдәдән юхарыа доғру: майяйә октавасына, ашагыя доғру исә: майяйәни үст квартасына сычрайыш әтмәк олар.

Сәсгатарынын онунчу пәрдәси майяйә октавасынын алт апарычы тону вәзифәсини көрүр. Ашагыя доғру—майяйә квинтасына сычрайыш әтмәк олар.

Сәсгатарынын онбиринчи пәрдәси майяйәни октавасы вәзифәсини көрүр. Бу пәрдәдән ашагыя доғру: өз алт медиантасына вә майяйә квинтасына сычрайыш әтмәк олар.

С. Мүмкүн олан сычрайышлар чәдвәли

Д. Там вә ярым каданслар

Әләвә АзәрбайҖан ладларындан олан икинчи нөвлү „Чаркаһ“ладынын там вә ярым каданслары әйнилә биринчи нөвлү „Чаркаһ“да оладу-ғу кимидир.

2. ИКИНЧИ НӨВЛҮ „ЧАРКАҖ“ ЛАДЫНДА МЕЛОДИЯЛАР БӘСТӘЛӘМӘК

Икинчи нөвлү „Чаркаһ“ ладында мелодиялар бәстәләмәк үчүн, мү-вафиг фәсилдә биринчи нөвлү „Чаркаһ“ ладына аид көстәрилиш гай-далара рәәйәт әдилмәлидир.

Гейд әтмәк лазымдыр ки, икинчи нөвлү „Чаркаһ“ладында мусиги бәстәләркән бә’зи мелодиялар биринчи нөвлү „Чаркаһ“ ладынын пәр-дәләриндән истифадә әдилмәсини тәләб аидир.

Ашагыда икинчи нөвлү „Чаркаһ“ ладында азылмыш бир әсәр нүмү-нәсини бүтүн шө’бәләри илә бирликдә көстәририк.

Allegro moderato
Майяйә-чаркаһ икинчи нөв

Бәстә Никар

Мэнэнди-мүхалиф

Мүхалиф

Мэнсүрнийэ

3. „ШАЙНАЗ“ АЛДЫНДА МУСИГИ БЭСТЭЛЭШЭК

А. Əлавлə „Шайназ“ лады сəсгатарынын дианазону

Икинчи нєвлү „Чаркаһ“ ладынын сəсгатарында $1\frac{1}{2}-1\frac{1}{2}-1\frac{1}{2}$ формуласы үрə гурулмуш тетракорда $1-1\frac{1}{2}$ формуласы үрə гурулмуш тетракорда бирлəшдирилир. „Шайназ“ ладынын сəсгатарында исə, $1-1\frac{1}{2}$ формуласы үрə гурулмуш тетракорда айры усул илə $1\frac{1}{2}-1\frac{1}{2}-1\frac{1}{2}$ формуласы үрə гурулмуш тетракорда бирлəшдирилир:

$$1-1\frac{1}{2}+1\frac{1}{2}-1\frac{1}{2}-1\frac{1}{2}$$

Мисал үчүн:

В. Пәрдәләрин лад вәзифәләри вә ояларын сычрайыш имкяналары

„Шаһназ“ лады сәсгатарындакы пәрдәләрин лад вәзифәләри, бу сәсгатарынын биринчи пәрдәси олуб „Раст“ ладынын майәсини тәшкил эдән әсас тондан асылыдыр.

Алт тетракордун бүтүн пәрдәләри, „Шаһназ“ ладында майә ола биләр.

С. Там вә ярым каданслар

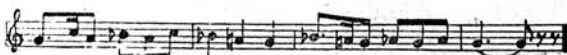
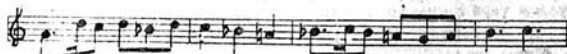
„Шаһназ“ ладында да там вә ярым каданслар „Раст“, „Шур“ вә „Секәһ“ ладларында олдугу кимидир.

4. „ШАҢНАЗ“ ЛАДЫНДА МЕЛОДИЯЛАР БӘСТӘЛӘМӘК

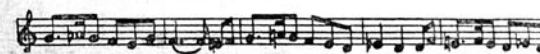
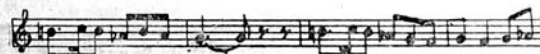
Биринчи ифадә, икинчи ханәнин әввәлиндә әсас тонун квинтасы илә тамамаалыр. Чавабверичи ифадә дә һәммин пәрдә илә, дөрдүнчү ханәнин әввәлиндә гуртарыр. Биринчи чүмлә тәкрат олунмасыны тәләб эдир. Чавабверичи чүмлә сәккизинчи ханәнин әввәлиндә биринчи тетракорд пәрдәләриндән бирисилә гуртарыр.

Соира кәлән шө'ба сол майәли (әввәлки әсас тонун квинтасы) „Мае-йи-шур“ дур; анчаг „Шур“ ун тәләб өтдийи кими, сәсгатарынын алтынчы пәрдәси ярым тон учалмалы, единчи пәрдәси исә ярым тон алчалмалыдыр (Бу һалда алтынчы пәрдә „Шур“ ун үст апарычы тону олур вә мувафиг һалларда алчалыр).

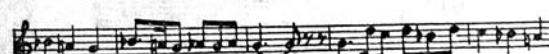
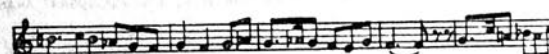

Каданс, әсас тонун икинчи пәрдәсиндә гуртардыгда сәсгатарынын алтынчы пәрдәси („Шур“ майәсинин квинтасы кими) даһа алчалмыр.

Ашағыда „Шаһназ“ ладында бәстәләнмиш әсәрә нүмунә көстәриләр:

Allegretto Маеи-шаһназ

5. „САРЭНЧ“ ЛАДЫНДА МУСИГИ БЭСТЭЛЭМӘК

А. „Сарэнч“ лады сәсгатарынын диапазону

„Сарэнч“ җавә лады сәсгатарынын гурулуш формуласы, икинчи ләвлү „Чаркаһ“ лады сәсгатарынын гурулуш формуласы кимидир; йәни:

$$1/2 - 1 1/2 - 1/2 + 1 - 1 - 1/2$$

Фәрг бундадыр ки, икинчи нәвлү „Чаркаһ“ лады сәсгатарында алт тетракордун ахырынчы пәрдәсәлә, үст тетракордун биринчи пәрдәси арасында бүтөв тон, амма „Сарэнч“ сәсгатарында исә ярым тон олур.

Алт тетракордун сонунчу пәрдәси ладын майәсидир.

Биринчи октавадакы ми сәси майә олдуғла, җавә „Сарэнч“ ладынын сәсгатары бу шәкилдә олур:

В. Пәрдәләрн лад вәзифәләри вә онларын сычрайыш имканлары

Юхарыда кәстәрилән сәсгатарында икинчи пәрдә до өз әһәмийәти-нә көрә тамамилә бир-биринә зидд олан ики вәзифә дашыйыр. Бу

пәрдә бир тәрәфдән, сәсгатарынын биринчи пәрдәсинә нисбәтән сабит олмаян үст апарычы тон, о бири тәрәфдән исә, сәсгатарынын дәрүнчү вә алтынчы пәрдәләринә нисбәтән сабит олан әсас тондур. Она көрә до, башга галан пәрдәләрин вәзифәләри һәм әсас тона вә һәм до майәйә нисбәтән то'йин олунур. Бу негәйин-нәзәрдән:

Сәсгатарынын биринчи пәрдәси бир тәрәфдән, майәнин алт квартасы, о бири тәрәфдән исә, әсас тонун алт апарычы тону вәзифәләрини көрүр. Бу пәрдәдән майәйә сычрайыш әтмәк олар.

Сәсгатарынын икинчи пәрдәси: 1) алт квартанын үст апарычы тону, 2) сәсгатарынын әсас тону, 3) майәнин алт терсиясы олмагага үч вәзифә дашыйыр. Бу пәрдә әсас тон олдуғу заман, ондан юхары доғру: терсия, кварта вә квинта сычрайыш әтмәк олар.

Сәсгатарынын үчүнчү пәрдәси майәнин алт апарычы тону вәзифәсини көрүр. Бу пәрдәдән: майәнин үст апарычы тонунә (әксидиамияш терсия) сычрайыш әтмәк олар.

Сәсгатарынын дәрүнчү пәрдәси авда майә олур. Бу пәрдәдән юхары доғру: әсас тонун квинтасына, ашагы доғру исә: әсас тона сычрайыш әтмәк олар.

Сәсгатарынын бешинчи пәрдәси, майәнин үст апарычы тону вә әсас тонун үст квартасы вәзифәләрини көрүр. Бу пәрдәдән юхары доғру; әсас тондан квинтанын үст апарычы тонунә, ашагы доғру исә: әсас тона сычрайыш әтмәк олар.

Сәсгатарынын алтынчы пәрдәси әсас тонун квинтасы вәзифәсини көрүр. Бу пәрдәдән ашагы доғру: майәйә вә әсас тона сычрайыш әтмәк олар.

Сәсгатарынын еддинчи пәрдәси әсас тон квинтасынын үст апарычы тону вәзифәсини көрүр. Бу пәрдәдән әсас тонун үст квартасына сычрайыш әтмәк олар.

Сәсгатарынын сәккизинчи пәрдәси сәрһәд тон вәзифәсини көрүр. Бу пәрдәдән сычрайыш әтмәк олмаз.

С. Мүмкүн олан сычрайышлар чәдвәли

Д. Там вә ярым каданслар

Җавә „Сарэнч“ лады алт апарычы тонундан башга, өзүнчү бүтүн пәрдәләри вә майәсинин сәсгатарында тутдуғу вәзийәтә көрә „Саркаһ“ ладына яхындыр. Онун һәм там, һәм до ярым каданслары „Саркаһ“ ладында олдуғу кимидир.

6. „САРЭНЧ“ ЛАДЫНДА МЕЛОДИЯЛАР БЭСТЭЛЭМЭК

„Секан“ лады ва онун шөбөлөриндө мусиги бэстэлэмэк гайдаларынын һамысы өйнилэ „Сарэнч“ ладына да аидир.

Ашагыда, „Сарэнч“ ладында язымыш эсэрэ нүмүнэ көстөририк.

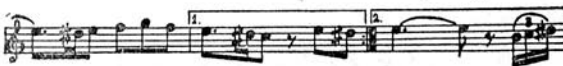
Allegretto
Масин-Сарэнч

Шикастейн-фарс

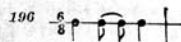

Мубарригэ

Бу мисалда „Эраг“ шөбөси, бир октава юхары көчүрүлмүш „Масин-сарэнч“ илэ эвэз олунмушлур.

Бунула да Азэрбайчан халг мусигисинэ аид эсас мәсәләләрин вә Азэрбайчан ладларында мусиги бәстәләмәк гайдаларынын изаһы битир.

(Бу ханəдə 3 дейил, 2 вургу вардыр).

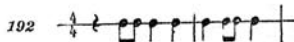
АЗЭРБАЙЧАН МУСИГИСИННИН РИТМИК ХҮСУСИЙƏТЛƏРИ

Азəрбайчан халг мусигиси əз метро-ритмик гурулушуна кəрə ики ерə бəлүнүр: биринчиси айдын метрик вəздə ифадə олунан мусиги; икинчиси мүййən вəзни олмаян мусигидир. Айдын вəздə олан мусигийə халг маһнылары, мұхтəлиф халг рəгс һавалары, һабелə „тəсниф“лəр (вокал мусигиси) вə „рəжк“лəр (чалгы мусигиси) дахилдир.

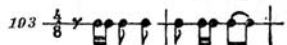
Бу формаларын вəзилəри əн ади, йə'ни $\frac{6}{8}$, $\frac{4}{4}$, $\frac{3}{4}$, $\frac{2}{4}$, $\frac{4}{8}$, $\frac{6}{8}$, $\frac{3}{8}$ өлчүлəрдən ибарəтдир.

Азəрбайчан мусигиси үчүн $\frac{4}{4}$ вəзн, $\frac{3}{4}$ дən даһа сəчиййөвдир.

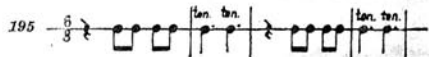
Ашагыда кəстəрдийимиз мисал $\frac{4}{4}$ вəзли мусигийə əн яхшы бир нүмунəдир.

Дəрд һиссəли ханəлəр белə дə кəстəрилə билəр:

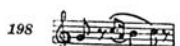
Бир гайда олараг $\frac{6}{8}$ вəздə, һəрəси $\frac{3}{8}$ вəздən ибарəт ики һиссə олур; лəкин Азəрбайчан рəгс мусигиси вə' һабелə рəгс сəчиййөсиндə олан бə'зи маһныларын метро-ритмик хусусийəти башга чүр гурулашма тəлəб эдир. Бу гурулашма ики һиссəли вəзн илə үч һиссəли вəзнин нөвбэлəшмəсиндən ибарəт олур. Мисал үчүн:

Юхарыда кəстəрилən 194-вə 195-чи мисалларда бүтүн ханəлəр əз сүр'əтини дəйишмэдən ифа олунур. 195-чи мисалда икинчи вə дəрдүнчү ханəлəр, синкəпа мəхсус кəркиликлə ифа олунмамалыдыр; йə'ни онлар ашагыдакы шəкилдə ифа олунмамалыдыр.

Юхарыда кəстəрилən нүмунəлəрин дүзкүн ифа олунмасы үчүн ифа-чы Азəрбайчан рəгс мусигисинин юхарыда изаһ олунмуш хусусийəт-лəрини дəриндən һисс əтмəли вə баша дүшмəлидир.

Вəзисиз мусигийə буналар дахилдир: лəдлар үзəриндə вокал вə чал-гы кəзишмəsi (импровизациясы). Бу кəзишмə заманы мусиги ифадəлə-рини ханəлəрə тəтбиг əтмэк олмур. Бурада гурулашма һər һансы бир-тонун ярдмчы сəслəрə бəзəдилəмəсиндən ибарəтдир; мисал үчүн:

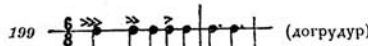

Ифа олунан кəзишмəнин (импровизациянын) сүн'и сурəтдə ханəлəрə тəтбиг олунмасы, ифа олунан мусигинин нотая дүзкүн язылмасына вə кəзишмə мусигисинин услубунун позулмасына сəбəб олур.

Тəчрүбədə Азəрбайчан халг мусигисинин яналыш сурəтдə нотая языл-мыш нүмунəлəринə тəсəдүф олунур.

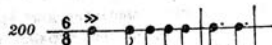
1. $\frac{6}{8}$ вəзли мусигинин нотая язылышында, юхарыда изаһ олунан ики һиссəли ханəлəрə үч һиссəли ханəлəрин нөвбэлəшмə хусусийəти-нə рəййət олунмур ки, бу һалда да агыр һиссə эвəзинə йүнкүл, һабелə, əксинə, йүнкүл эвəзинə агыр һиссə дүшмэклə мусиги тəһриф олунур.

Мисал үчүн

(догрудур)

эвəзинə белə язырлар:

(яналышдыр)

199-чу мисалда ханəнин һисбэтən агыр һиссəсиндə олан икинчи вə дəрдүнчү сəслəр, 200-чу мисалда ханəнин эиф һиссəсинə дүшүр. 199-чу мисалда ханəнин эиф һиссəсинə дүшən үчүнчү сəс, 200-чу мисалда ханəнин агыр һиссəсинə дүшүр ки, бунула да мусиги тəһриф олуктур.

2. „Һераты“ формасында олан Азəрбайчан халг мусигиси нүмунəлəр дəрд һиссəли вəзн эвəзинə ики һиссəли вəздə кəстəрилəнр.

201-чи мисалдаки $\frac{2}{4}$ вази, ҳатта ағир сўр'отла ифа олуида да ханэда ики һисса олдугуну кестир, һалбуки тез сўр'отла ифа замани белэ, ханэда дорд һиссенин олмасы лэзым кэлир.

202-чи мисал, 201-чи мисалын граматик чэһэтдэн дүзэлдилиб ханэ хэтләринин дүзкүн шэкиладэ, өз ериндэ гоюлмасындан иберэтди; анчаг бу һалда да ханэ вургулары илә зэрб алэтинин вургулары арасында бир уйгунсузлуғ эмалэ кэлир: чаагы алэтинин ағыр вургулары зэһиф ханэлэрэ дүшэрэк ритмик гарышыгыг эмалэ кэтир.

МҮМКҮН ОЛАН ХРОМАТИК ҺЭРЭКЭТЛЭР

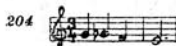
Хааг үслубундаки мусиги чох маһдул өлчүдэ, „Раст“, „Шур“ вэ „Секан“ кими ладларда хроматик һэрэкэтэ имкан верир.

„Раст“ ладында хроматизм

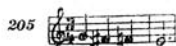
1. Майэ квинтасынын үст апарычы тону хроматик һалда ярым тон алчала билэр; мисал үчүн:

2. Майэ квинтасы да һәмчинин хроматик һалда ярым тон алчала билэр; мисал үчүн:

Хроматик гамманын язылыш гайдасына мувафиг олараг, 204-чү мисал белэ язылыр:

Юхарида кестэрилэн 203 вэ 204-чү мисаллардаки хроматик һэрэкэтлэр майэси „Раст“ лады майэсинин икинчи пэрдэси олан „Шур“ ладына вэ һабелэ майэси „Раст“ лады майэсинин үчүнчү пэрдэси олан „Секан“ ладына да андир.

Юхарида доғру олан хроматизмдэн истифада эдилмир.

Галан ладларын пэрдэлэри хроматик дэйншилмэй йол вермир.

МЕЛОДИК БЭЗЭКАЛЭР (МЕЛИЗМАЛАР)

Мелодияны муһтэлиф мелодик васитэлэрлэ зэякинләшдирмэк, кезэләшдирмэк Шэрг вэ о чүмләдэн Азэрбайчан мусигисинин сәчиййэви хүсусийэтидир. Мелодия бэзэклэрини язаркэн, һэр чүр шэрти ишарэлэ-

ри бир яна гоюб бүтүн нотлары кичик шэкиладэ язмаг лэзымдыр. Ади мелодик бэзэк, бир эсас, дикэри исэ үст ярдымчы олмаг үзрә бир-биринин ардынча тез кэлэн ики нотдан ибарэтди.

Экэр эсас нот илә ярдымчы бейүк секунда интервалы эмалэ кэтирирсә, о заман даһа яхшы тэ'сир яратмаг үчүн ярдымчы нот ярым тон алчалдылар; мисал үчүн:

Чох заман бэзэк нотларындан икинчиси ярдымчы дэйна, эсас нотун үст терсиясы олу.

Бу бэзэк үсулундан хусусилэ клавишан (диалли) мусиги алэтләриндә даһа асанлыгла истифада этмэк олу.

Трел дэ бир бэзэк кими ишләнмәкдәди.

Кэзишмә мусигисиндә (импровизасия) сәсләр нот групплары (группето) васитәсилә зэякинләшдирилр.

ӨЛӘВӘ

ХАЛГ МУСИГИСИ НҮМҮНЭЛӘРИ

Бу нүмунәлери мусиги чәһәтиндән тәһлил этмәк лазымдыр.
Ики мусиги нүмунәсини атрафлы тәһлил эдәк.

1

2

Биринчи нумуна до майёли „Раст“ ладында гурулуш эл хавасыдыр.

ГУРУЛУШ ХУСУСИЙЪАТЛАРИ

Бэм аваздан зил аваз, йё'ни „Масей-раст“дан „Эраг“а (кулминасия) доғру олан ади ҳаракатдан фэрғли олараг бу наванчи истигамоти зилдан бэм, йё'ни „Эраг“дан „Масей-раст“а доғрулар.

Биринчи ифадэ „Эраг“ шё'басинэ андидир. Бу ифадэ икинчи ханэонин эввэллинде майёонин октавасы илэ гуртарыр ки, бу да „Эраг“ын хусусийъатлариндандир.

Икинчи ифадэ дордунчү ханэонин эввэллинде майёонин квинтасында дайнамагла „Гэрайн“ шё'басинэ кечид эмалэ кэтирир. Бу ики ифадэ дордханэли биринчи чүмлэни эмалэ кэтирир. Чавабверичи чүмлэ дэ ики ифадэдэн эмалэ кэлиб саккизинчи ханэонин эввэллинде майёонин терсиясында гуртарыр. Башлангыч вэ чавабверичи чүмлэлэрин мувафиг ифадэлэри (биринчи—биринчи, икинчи—иккинчи) симметрик гурулушлар. Чавабверичи ифадэнин ади тэкрары эвэзинэ, мүстэғил бир чүмлэ кэлир ки, бунун да биринчи ифадэси, чавабверичи чүмлэнин кичик дэ-йишканикла тэкрар олунан икинчи ифадэсиндэн ибарэтдир; икинчи ифадэ исэ, бу чүмлэнин дордунчү ханэонин эввэллинде майёё кэтириб чыхарыр. Сонра, бир тонда дайнамагла (майёонин квинтасы) эмалэ кэлэн вэ ики ханэ ташкил эдэн „Вилайэти“ шё'басинэ назырлыг яраныр. Бундан сонра, ҳар бири үч ханэдэн ибарэт ики чүмлэдэн ташкил олунан

„Вилайэти“ шё'баси кэлир ки, бу чүмлэлэдэн икинчиси биринчиники эйнилэ тэкрарындан ибарэтдир. Икинчи чүмлэдэ сонунчү ханэонин ахырында кэлэн гаммавари мелодик ҳаракэт „Вилайэтини“ „Ҳусейни“ илэ бирлашдир. Майёё кэтириб чыхаран вэ белаликлэ дэ маһнын таммаляи „Ҳусейни“ шё'баси дэ ҳар бири үч ханэдэн ибарэт ики чүмлэдэн эмалэ кэлишидир ки, бурада да икинчи чүмлэ, биринчинин эйнилэ тэкрарыдыр.

Икинчи нумуна эди „Ранк“ формалы „Арасбары“, ре майёли „Шур“ ладында гурулушлар.

ГУРУЛУШ ХУСУСИЙЪАТЛАРИ

Ифадэлэринин метро-ритмик чэһэтдэн тутдуғу ер вэ онарын охшарлығи в'тибарилэ (суал-чаваб кими), бу мусиги нумунасинин гурулушу бейүк сэрбастлик тэшкил эдир. Бу сэрбастлик, бир тэрэфдэн бир ханэади мазмунун тез-тез тэкрар олунмасы илэ, диқэр тэрэфдэн исэ гаан ифадэлэрдэ, адэтэн эсэрин ритмик мөвзуу олан башлангыч ифадэнин ритмик шэклиндэн кэнара чыхмагла эмалэ кэлир; мисал үчүн:

„Шур-шаһназ“ шё'басинэ дахил олан башлангыч ифадэ пауза илэ башланыр, чавабверичи ифадэ дэ пауза илэ башланмалыдыр, лэкин икинчи нумунада чавабверичи ифадэ паузасыдыр; мисал үчүн:

Бундан башга, бу чавабверичи ифадэ, үмуми гайдадан фэрғли олараг үчүнчү ханэдэ дейил, бешинчи ханэдэ эмалэ кэлир: чүнки үчүнчү вэ дордунчү ханэлэр икинчи ханэонин тэкрарыдыр.

„Баяты-күрд“ шё'басинэ анд чавабверичи чүмлэнин башлангыч ифадэси (27-чи ханэ) үмуми гайдадан фэрғли олараг, үчүнчү ханэдэ дейил, алтынчи ханэдэ олур вэ и. а.

„Арасбары“, „Шур-шаһназ“ шё'басинде башланыр. Биринчи чүмлэси эсас тонун терсиясында (алтынчи ханэ) гуртарыр. Биринчи чүмлэсин тэкрарындан сонра, чавабверичи чүмлэ (12-чи ханэ) кэлир ки, бу ики тэкрарындан сонра, чавабверичи чүмлэ (19-чу ханэ). Чавабверичи да „Шур“ ладынны майёсинде тамамланыр (41-чи ханэ). Чавабверичи чүмлэ эйнилэ тэкрар олунмагла сонралар нэгэрэт шэклини алыр. 27-чи ханэдэн „Баяты-күрд“ шё'баси башланыр. Бу шё'банин биринчи чүмлэ-ханэдэн (48-чи ханэ) гуртарыр. Чавабверичи чүмлэнин тэкрар олун-квартасында (52—53-чу ханэ) мүстэмасы эвэзинэ, эсас тонун терсиясында гуртаран (52—53-чу ханэ) мүстэмалы чүмлэ кэлир. Бундан сонра, юхарыда тэсвир олунан нэгэрэт кэлир.

Сонунчу ше'бө „Земин-хара“ дыр. Бу ше'бө 70-чи ханәдән башлааныб бир период тәшкил этдикдән сонра, әсас тонуи терсиясында тамамаа-мыр; булдан сонра енә дә нәгәрат ики дәфә тәкрат олунур.

Соврақы халг мусигиси нумуналариндә, анчаг лады вә онун ше'бө-ләрини кәстәрмәклә кифайәтләнирик.

Сол майяли „Раст“ ладиндә рәик
Allegretto

Moderato

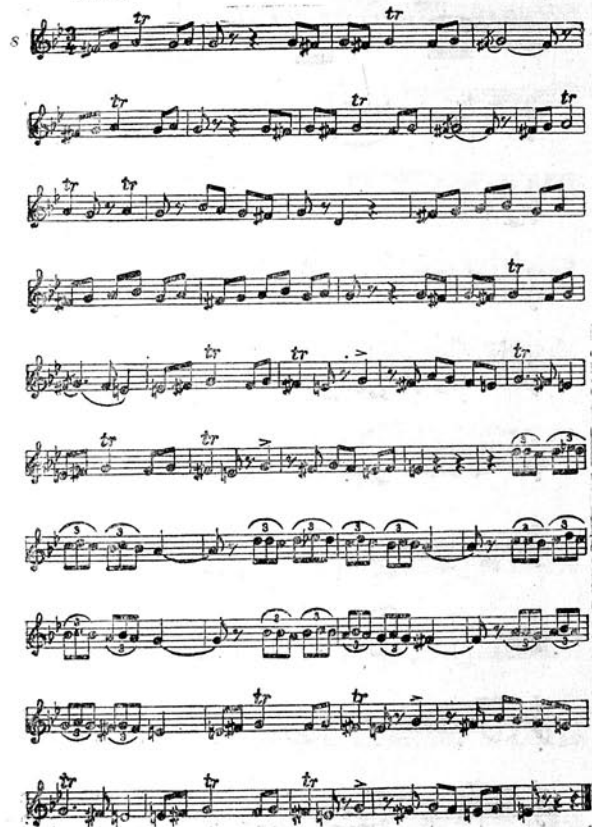
„Сарәнч“ ладиндә рәик

Сол майэди „Баяты-Шираз“ ладымда рэнк

Andante

Сол майэди „Баяты-Шираз“ ладымда рэнк

Allegro

Allegro

Сол майёли „Чаркаһ“ ладийда рэнк

10

До майёли икинчи пөвлү „Чаркаһ“ ладийда рэнк
Moderato

11

12

13

МҮНДЭРЭЧАТ

Мүгдэлэмэ	6
Илэг сөз	9
Кириш	11
Төрийн мэдээлэл	14

Биринчи хиссэ

Эвсэ чөлөөлөр	17
I. Сос систем	19
II. Тетраэдрларын бирлэмэ үсүүлэр	19
III. Азэрбайчан ладларь сөгсгатарларын гуулам гайдаларь	24
IV. Азэрбайчан ладларын омолэ колмо гайдаларь	31

Иккинчи хиссэ

Халг үслубунда Азэрбайчан ладларьнда мусгн бэстэлэмэ гайдаларь	39
I. Халсэ кварталар гуулушу	40
II. Халсэ квинталар гуулушу	71
III. Кичик секеталар гуулушу	82
IV. Бойук секеталар гуулушу	88

Азэрбайчан мусгисинин ритмик хүсүснийтлөр	102
Мүмкүн олаи хроматик һөрөктлөр	104
Мелодик бэзэлэр (мелизмалар)	104
Элэвэ	106

Редакторларь: М. С. Исмаилов аз Солтан Нацибайов

Чапа нмзаланмыш 14/1-1950-чи ил. Чап вэрэги 7,5. Учот-нэшрийят вэрэги 9. ФГ 03122. Сиферин № 804. Тираж 1000.

Азэрбайчан ССР НС япында Полиграф санаен, Нэшрийят аз китаб тичарэти ишларь иларэси. „Гызыл Шэрг“ мэтбэеси, Бакы, һэзи Асланов күчэси № 80.

1950

629